

Martin Buber

De weg van de mens
[1947]

1

ZELFBEZINNING

Rabbi Schnëur Salman, de Raw van Reussen, die om zijn denkbeelden en zijn levenswijze door een voorman van de Mitnagdīm bij de regering verdacht was gemaakt, zat in Petersburg gevangen. In afwachting van zijn verhoor, kwam het hoofd van de gendarmerie zijn cel binnen. Het indrukwekkende en stille gelaat van de *raw*, die in zichzelf verzonken hem aanvankelijk niet bemerkte, deed de opmerkzame man vermoeden van welk slag zijn gevangene was. Hij begon een gesprek met hem en ging al snel vragen stellen, die bij het lezen van de Schrift bij hem waren opgekomen. Ten slotte vroeg hij: 'Hoe moet het toch worden opgevat, dat God de Alwetende tot Adam spreekt: "Waar ben je?"' 'Geloof je', antwoordde de *raw*, 'dat de Schrift eeuwig is en ieder tijdperk, elk geslacht en iedere mens omvat?' 'Dat geloof ik', zei hij. 'Welnu', sprak de *zaddik*, 're allen tijde richt God zich

Lucebert: De verdrijving uit het paradijs

In 1970 maakte de schilder-dichter-tekenaar Lucebert de zeefdruk hiernaast. De misvormde figuren van Lucebert doen in de verste verte niet meer aan het paradijs denken. De menselijke conditie is raadselachtig, gewelddadig en wordt door duistere dromen gekenmerkt.

Wat heeft God hiermee van doen? Daarop zoekt deze Helling geen antwoord, wel op de vraag op welke manier religie – de vormen die mensen geven aan hun voorstellingen van God – aanwezig is in onze samenleving en wat hierop het antwoord van linkse politiek moet zijn. Bij wijze van motto een gedicht van Lucebert uit 1959, onder de titel 'zorg':

mijn god is gestorven
wie zal mij verlossen

de kikkers kwaken
de klokken tikken

Martin Buber: De weg van de mens.

De joodse denker Martin Buber (1878-1965) overleefde de shoah. Hij schreef in 1947 'De weg van de mens', gebaseerd op de chassidische mystiek.

Bij zichzelf beginnen, maar niet bij zichzelf eindigen, van zichzelf uitgaan, maar niet naar zichzelf toe streven, zichzelf zijn, maar niet met zichzelf bezig zijn.

Zoals het jodendom de grond is waarin zowel islam als christendom zijn geworteld, zo staat deze joodse tekst in zijn geheel in de Helling als onderstroom bij de debatten rondom westerse cultuur, christendom en islam.

tot elke mens: "Waar ben je in jouw wereld? Zo vele van de jou toegemeten jaren en dagen zijn verstreken, hoe ver ben je ondertussen gekomen in jouw wereld?" Zo zegt God bijvoorbeeld: "Zesenvertig jaren heb je geleefd, waar sta je nu?" Toen de man het getal van zijn levensjaren hoorde noemen, vermande hij zich, legde de raw een hand op de schouder en riep: 'Bravo!' Maar zijn hart beefde.

Wat gebeurt er in dit verhaal? Op het eerste gezicht herinnert het ons aan vertellingen uit de Talmud, waarin een Romein of enige andere heiden een van de joodse wijzen vragen stelt over een plaats in de Bijbel om een vermenigvuldiging van de tegenwoordigheid in de joodse leer aan te tonen, en een antwoord ontvangt dat óf bewijst dat er geen tegenwoordigheid bestaat, óf op een andere manier de kritiek weerlegt waaraan soms een persoonlijke terechtwijzing wordt vastgeknoopt. Spoedig echter bemerken wij een belangrijk verschil tussen de Talmudische vertellingen en de chassidische, een verschil dat weliswaar in het begin groter lijkt

Strijdveld religie

Links en Religie ⁴

Inleiding — Erica Meijers

Politiek zonder ontknoping, religie zonder garantie ⁸

Links en de religies — Theo W.A. de Wit

De veelzijdige Verlichting ¹⁴

— Ernestine van der Wall

Islam en democratie

Islam als inspiratiebron voor verzet ²⁰

— Mohamed Rabbæ

Passie of rancune? ²²

— Shervin Nekuee

Democratie in islamitisch perspectief ²⁶

— Tariq Ramadan

Ontspannen ²⁸

Over GroenLinks, vrijzinnigheid en moslims — Herman Meijer

Christelijke politiek

Cor Ofman ³²

De Founding Fathers 2 — Erica Meijers

Kerk en revolutie ³⁶

In het land van Fidel Castro — Han Dijk

'De PvdA is niet heilig' ⁴⁰

Vrijzinnig econoom Harry de Lange — Greetje Witte-Rang

Juf bent u voor Geert Wilders of ons? ⁴²

— Greta F. Huis

Beeldbijdragen

Twée geloven op één kussen – fotoserie door Hapé Smeele

Jongeren, geloof en politiek – fotoserie door Bernice Siewe

Rubrieken Gastcolumn Naima Azough 13 Wetenschappelijk Bureau 35 Verder lezen 46

COLOFON

De Helling is een links tijdschrift over politiek en cultuur.

Versijnt viermaal per jaar.

Losse nummers: € 6,50

Jaarabonnement: € 24,50

Jongerenabonnement (t/m 27): € 12,50

Gironummer: 6990899,

t.n.v. tijdschrift de Helling.

Niet voor 1 januari opgezegde

abonnementen worden automatisch

voor één jaar verlengd.

ISSN 0922-01 19

HOOFDREDACTIE Erica Meijers

REDACTIE

Natasja van den Berg

Marius Ernsting

Joost Janmaat

Tom van der Lee

Tina Rahimy

Aysel Sabahoğlu

Bart Snels

Farid Tabarki

Noortje Thijssen

CORRECTIE Tim Manders

VORMGEVING De ruimte ontwerpers

(Mark Schalken)

DRUK Drukkerij Raddraaier

PAPIER 100 % recycled

UITGEVER Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks

ADMINISTRATIE De Helling

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

tel 030-239 99 00

partijbureau@groenlinks.nl

CORRESPONDENTIE

dehelling@gmail.com

www.dehelling.net

WIKKEL 'Hellend Vlak' werd wederom

verzorgd door Jack van Mildert

namens Bureau Groei Door Stilstand

(sap@worldmail.nl)

de Helling

NR 1 • LENTE 2008 • €6,50 • kwartaalblad voor linkse politiek

dan het is. Het ant-
woord wordt namelijk
gegeven op een ander
vlak dan waarop de
vraag is gesteld.
De gendarme is eropuit
een vermeende tegen-
strijdigheid in de jood-
se geloofswereid aan
het licht te brengen.
De Joden geloven in
God als het Alwetende
Wezen, maar de Bijbel
legt Hem vragen in de
mond, zoals iemand die
stelt die iets niet weet
en het wil vernemen.
God zoekt Adam, die
zich heeft verscholen.
Hij roept hem in de
Hof en vraagt waar hij
zich bevindt; dus weet
Hij het niet, men kan
zich voor Hem verber-
gen, dus is Hij de Alwe-
tende niet. In plaats van
echter de bijbeltekst te
verklaren en de schijn-
bare tegenstrijdigheid
op te heffen, gaat de
rabbi daar juist van uit
en gebruikt het motief
om de man een ver-
maning te geven over
diens eigen leven tot
dat ogenblik, over zijn
gedachteloosheid en
het gebrek aan ernst en
verantwoordelijkheid
in zijn eigen ziel.
Op de feitelijke vraag,
die, al zou zij hier eer-
lijk bedoeld zijn, toch
in de grond geen echte
vraag maar slechts een
vorm van controverser

Links

De weg van de mens begint met de verdrijving uit het paradijs. Hoeveel religieuze en politieke fantasieën er ook bestaan over heil en verlossing, over de hemel op aarde die aanbreekt wanneer de rode dageraad gloort, in het dagelijks leven worden we geconfronteerd met allerlei tegenslagen, onvolkomenheden en met de harde grenzen van het bestaan. Toch blijven mensen dromen van betere tijden. Aan dat verlangen naar geluk ontspringen zowel religie als politiek. En zowel religie als politiek lopen het gevaar dat zij voeren tot het tegendeel: een angstige wereld waarin mensen onderworpen zijn aan goddelijke of wereldlijke machten die het individu vermalen. Sinds in de tijd van de Verlichting het ‘durf te weten’ klonk, is daarom religiekritiek én maatschappijkritiek een onmisbaar instrument voor iedereen die zich het hoofd wil breken over de plaats van godsdienst in onze samenleving. Overigens bestonden beide ook voor die tijd al. De bijbelse profeten waren niet te beroerd om zowel de politici (koningen) als de goden van hun tijd hard aan te pakken wanneer er in hun ogen sprake was van machtsmisbruik. En wat te denken van het feit dat christenen in het Romeinse Rijk werden vervolgd omdat zij beschouwd werden als atheïsten?

Angst

Het behoeft weinig betoog dat het vandaag opnieuw nodig is na te denken over de plaats van religie in onze samenleving. Want anders dan zowel linkse politici als sommige moderne theologen in de jaren zestig dachten, is het niet uit onze samenleving verdwenen maar staat opnieuw op de politieke agenda. De tijdschriften van de wetenschappelijke bureaus van veel andere politieke partijen gingen ons voor met een themanummer over religie, zoals het overzicht in de rubriek Verder lezen laat zien. En het rapport van de WRR over *geloven in het publieke domein* stamt al uit 2006.

Het werd dus hoog tijd voor dit nummer van de Helling, dat in zijn geheel is gewijd aan vragen rondom linkse politiek en religie. Het richt zich op de twee grootste godsdiensten in Nederland: christendom en islam. Bijna 1 miljoen Nederlanders zijn moslim, ruim 7 miljoen behoren tot een christelijke kerk. Alle auteurs in dit nummer rekenen zichzelf tot één van beide tradities, waarmee de Helling bewust het woord geeft aan links geëngageerde gelovigen.

Het zijn op dit moment vooral rechtse politici die aandacht geven aan religie. Bij het ter perse gaan van dit nummer was nog niet duidelijk wanneer Wilders film zou verschijnen, maar duidelijk is wel dat rechts erin geslaagd is de latente angst voor moslims in onze samenleving naar boven te brengen. Het Europese Netwerk tegen Racisme stelde in haar jaarrapport over 2006 vast dat de angst voor moslims in West-Europa en in Nederland is toegenomen, net als racistisch geweld en extreme standpunten, die vanuit de marge van de politiek steeds meer

doordringen in de grote partijen. Rechts kan daarvoor teruggrijpen op zeer oude controverses tussen Europa en de islam in de tijd van de kruistochten en het Ottomaanse Rijk en op de algemeen menselijke angst voor alles wat vreemd is.

Gecombineerd met onzekerheid over de gevolgen van globalisering en het toenemende pluralisme in onze samenleving is er, in de internationale context van ‘de strijd tegen het terrorisme’, een rijke voedingsbodem voor een nieuw vijandsbeeld dat het oude communistische spook vervangt. Daarbij werkt een gebrek aan kennis over de islam stereotiepe beeldvorming in de hand. De artikelen in het themadeel ‘islam en democratie’ bieden hier tegenwicht. Het afsluitende artikel van dit nummer van godsdienstlerares Greta Huis zoekt in het beeldverbod tegengif tegen gestolde beelden over moslims en anderen.

Karikaturale en versimpelde voorstellingen spelen niet alleen een rol waar het de islam betreft. De West-Europese geschiedenis van Verlichting en secularisatie wordt graag in stelling gebracht tegen de islam en tegen religie in het algemeen, vaak met weinig kennis over de manier waarop deze historisch gezien op elkaar hebben ingewerkt. Ernestine van der Wall, hoogleraar geschiedenis van het christendom aan de Universiteit Leiden, heldert in haar bijdrage enkele misverstanden over de historische relatie tussen religie en Verlichting op. Maar met het verbeteren van kennis en het bestrijden van stereotiepen is het agendapunt politiek en religie niet opgelost, want de controverse tussen de landen waar de islam sterk vertegenwoordigd is en het Westen is wel degelijk reëel en werkt ook in de Nederlandse verhoudingen door. Islamgeleerde Tariq Ramadan en oud GroenLinks Tweede Kamerlid Mohamed Rabbat gaan er in hun bijdrage op in.

Linkse huiver

De vraag waar het echter in dit nummer van De Helling om gaat, is deze: wat is de reactie van de linkse politiek op deze nieuwe situatie? Herman Meijer, oud-voorzitter van GroenLinks, stelt in zijn artikel dat de Kamerfractie van GroenLinks wel degelijk ingaat tegen de politiek van angst, maar dat er geen expliciet beleid is ontwikkeld op het punt van godsdienst in het algemeen of van de islam in het bijzonder. Waarom is dat niet het geval? Een belangrijk element is ongetwijfeld de diepgewortelde huiver van links voor religie, gegrond in de linkse strijd tegen de macht van de clerus en christelijke denkbeelden waarbij mensen verteld werd hun lot geduldig te dragen omdat zij hun heil pas aan gene zijde konden verwachten. Theo de Wit van de faculteit katholieke theologie van de Universiteit van Tilburg, denkt in het hoofdartikel van dit themanummer op systematische wijze na over de relatie tussen linkse politiek en religie. Hij gaat ook in op de interpretatie van de beroemde ‘opiumtekst’ van Marx, waaruit blijkt dat Marx beter dan menig linkse politicus na hem begre-

is, wordt een persoonlijk antwoord gegeven, of liever, in plaats van een antwoord volgt er een persoonlijke te-rechtwijzing. Van deze Talmudische antwoorden is schijnbaar alleen de soms daaraan vastgeknoopte terechtwijzing overgebleven. Laten wij de vertelling echter eens nauwkeurig bezien. De gedarme vraagt naar een passage uit het bijbelse verhaal over Adams zonde. Wat de rabbi antwoordt, komt hierop neer dat hij tot hem zegt: ‘Jij bent zelf Adam, tot jou spreekt God: “Waar ben je?”’ Schijnbaar heeft hij hem over de betekenis van de bijbeltekst als zodanig geen op-heldering gegeven. In werkelijkheid echter werpt het antwoord zowel licht op de situatie van de door God ondervraagde Adam, als op die van iedere mens te allen tijde en op elke plaats. De man moet immers, zodra hij de bijbelse vraag hoort en begrijpt als tot hemzelf gericht, inzien wat het betekent als God vraagt: ‘Waar ben je?’, onverschillig of de vraag nu aan Adam of aan welke mens dan ook wordt

& religie

pen had dat mensen vanuit een diep verlangen naar een beter bestaan elk middel tot verbetering van hun toestand aangrijpen en dat de troostende werking van het religieuze opium ook de kiem in zich draagt tot fundamenteel protest tegen een verkeerde wereld.

De linkse huiver voor religie bestaat nog steeds, ook al blijkt religie allerm minst uit onze samenleving te verdwijnen en is er in het geïnstitutionaliseerde en minder geïnstitutionaliseerde christendom veel veranderd sinds de ‘rode dominees’ van na de oorlog, de opkomst van bevrijdingstheologie en het christelijke engagement met het socialisme. De artikelen in het themadeel ‘linkse christenen’ getuigen hiervan door middel van verschillende linkse visies op de relatie religie en politiek.

Nuttig in het huidige debat over de plaats van religie in de openbare ruimte zou een historische terugblik kunnen zijn op de manier waarop hierover in naoorlogs kerkelijk Nederland werd gesproken. Niet dat die denkbelden nu nog direct toepasbaar zouden zijn, maar er zou wellicht minder paniekerig gereageerd worden op theocratische tendensen in de islam wanneer we ons zouden herinneren dat het christelijke theocratische gedachtegoed – gebaseerd op de gedachte dat het Rijk Gods uiteindelijk bedoeld is voor alle mensen – in de jaren vijftig van de vorige eeuw nog werd uitgedragen door alom gerespecteerde hervormde hoogleraren. Weersproken werd het overigens wel, namelijk door theologen die vonden dat christenen niets voor hebben op anderen en daarom samen met niet-christenen op een zakelijke manier kunnen werken aan de inrichting van een menselijker samenleving.

Indirect laat deze terugblik ook zien dat een scheiding tussen godsdienst en staat – zij het ongetwijfeld de best denkbare – toch een onvolkomen manier blijft om de verhoudingen te regelen, omdat mensen uiteindelijk één zijn en hun levensbeschouwingen ook in de politiek met zich meedragen, en omdat de opdracht tot gerechtigheid en vrede zowel door de staat als de kerk verwerkelijkt moet worden, al zal er verschil van mening bestaan over de oorsprong van deze opdracht. Het maken van een onderscheid tussen ‘kerk en staat’ en ‘geloof en politiek’ zou in dit opzicht al een verbetering zijn. Overigens hebben we er in dit nummer voor gekozen niet uitvoerig in te gaan op deze discussie, omdat die al voldoende aandacht krijgt. Veel nuttig materiaal is bijeengebracht in het WRR rapport *Geloven in het publieke domein*.

Een ander probleem vindt eveneens zijn oorsprong in de debatten die vlak na de oorlog zo fel gevoerd werden in kerkelijk Nederland, bijvoorbeeld naar aanleiding van de Doorbraakbeweging van christenen die de confessionele partijen vaarwel zeiden en toetraden tot de PvdA. Het gaat om de vraag of christelijke politiek – je zou dat nu kunnen verbreden

tot religieuze politiek zonder meer – wel mogelijk is. Gelovigen die voor een rechtse politiek kiezen, beroepen zich vaker dan linkse christenen rechtstreeks op de bijbel en dat is geen toeval. Linkse christenen hebben doorgaans een positievere verhouding tot de moderne samenleving met haar democratische structuur. Zij leggen het accent op de bevrijdende werking die geloof kan hebben en bekritiseren de onderdrukkende kanten van religie. Soms kiezen ook zij voor christelijke politiek, zoals de laatste voorzitter van de EVP, Cor Ofman, uitlegt in de tweede aflevering van de serie *Founding Fathers*. De stelling dat christelijke politiek niet kan bestaan omdat deze zichzelf steeds moet verraden, wordt verdedigd door de vrijzinnige econoom Harry de Lange, van wie in deze Helling een portret staat van de hand van Greetje Witte-Rang, die vorige week promoveerde op een biografie van De Lange. Ook Herman Meijer waarschuwt voor het politiseren van religie.

Strijdveld

In het land van koopmannen en dominees dat Nederland van oudsher is, bestaat klaarblijkelijk nog altijd de reflex om sociaaleconomische conflicten in religieuze termen te gieten, maar de bijbehorende capaciteit om door finzinnig manoeuvreren een oplossing te vinden – zoals bijvoorbeeld gebeurde na de schoolstrijd, waarvan het inmiddels omstreden artikel 23 van de grondwet de toen zeer bevredigende uitkomst was – zijn we kwijtgeraakt. Cor Ofman pleit ervoor om religieus aan het polderen te slaan, ook als het gaat om linkse verworvenheden als vrouwen- en homoemancipatie. Hierover is ongetwijfeld het laatste woord nog niet gezegd en dat is ook de bedoeling, want deze Helling wil vooral materiaal aandragen om de neiging om het thema ‘religie’ uit verlegenheid maar links te laten liggen te helpen overwinnen en het debat over een samenhangende visie van Groenlinks ten aanzien van religie in de publieke ruimte van onze samenleving te bevorderen. Een dergelijke visie zou zich, blijkens de artikelen in dit nummer, in elk geval moeten realiseren dat religie een strijdveld is vol angels en voetklemmen. Daarom moet men zich hoeden voor simplistisch en generaliserend denken, maar steeds opnieuw zorgvuldig kijken naar de context waarin kwesties zich voordoen. De ideologiekritische vraag *cui bono* (wie profiteert) zou daarbij voor links een nuttige leidraad kunnen zijn.

=

Met dank aan Mohamed Rabae
die dit themanummer mede heeft opgezet.

gericht. Indien God het zo vraagt, wil Hij in de mens iets teweegbrengen wat juist door een dergelijke vraag tevoorschijn wordt geroepen, vooropgesteld dat zij het hart van de mens raakt, dat de mens zich door haar in het hart laat raken. Adam verbergt zich om geen rekenschap te moeten afleggen, om de verantwoordelijkheid voor zijn leven te ontgaan. Zo verschuilt zich elk mens, want elk mens is Adam en bevindt zich in Adams situatie. Om de verantwoordelijkheid voor het geleefde leven te ontlopen, wordt het bestaan zelf tot een schuilplaats gemaakt. En terwijl de mens zich zodoende ‘voor het aangezicht Gods’ verbergt en telkens weer opnieuw verbergt, raakt hij steeds dieper en dieper in het verkeerde verstrikt. Zo ontstaat er een nieuwe toestand, die van dag tot dag, van schuilhoek tot schuilhoek voortdurend onzekerder wordt. Deze toestand kan nauwkeurig gekenmerkt worden: de mens kan aan het oog Gods niet ontkomen, maar terwijl hij tracht zich ervoor te verbergen, verbergt hij zich voor

2

geloven op één kussen

'Daar slaapt de duivel tussen', aldus een oud spreekwoord. Bij de vier stellen die in deze Helling worden geportretteerd, blijkt daar weinig van. Hoewel sommigen aanvankelijk moeilijkheden ondervonden van hun omgeving, bleken de interconfessionele en in één geval interreligieuze verschillen geen beletsel in de relatie. Om terug te keren naar de tijden dat een confessioneel gemengd huwelijk een onmogelijkheid was, moet je minimaal drie generaties terug; daarvan kunnen niet veel echtelieden meer getuigen. Voorwaarde voor een in gelovig opzicht goed huwelijk blijkt de capaciteit om te relativeren en de erkenning van de traditie van de ander.

een optimistische portretserie van fotograaf Hapé Smeele

Interviews: Erica Meijers

zichzelf. Zeker, er is ook iets in hem dat Hem zoekt, maar hij maakt het dit iets voortdurend moeilijker Hem te vinden. Midden in deze situatie valt Gods vraag. Zij wil de mens wakker schudden, zij wil zijn schuilplaats vernietigen, zij wil hem tonen waar hij is terechtgekomen, zij wil in hem de krachtige wil wekken, een uitweg te vinden.

Alles komt er nu op aan of de mens ten aanzien van de vraag zijn plaats bepaalt. Natuurlijk zal ieders 'hart beven' wanneer zij tot hem doordringt, evenals dat van de hoofdman in ons verhaal. Maar de gewoonte zich steeds weer te verbeteren helpt hem ook nu deze onrust des harten meester te worden. De roepstem komt immers niet in een noodweer dat het menselijk bestaan bedreigt; het is die 'van een voorbijzwevend zwijgen', en het is gemakkelijk haar te overstemmen. Zolang dit geschiedt, wordt het leven van de mens niet tot een weg. Al heeft een mens nog zoveel succes, al smaakt hij nog zoveel genot, al verwerft hij een nog zo grote macht en brengt

hij nog zoveel geweldigs tot stand: zijn leven blijft zonder weg zolang hij zijn houding tegenover de roepstem niet bepaalt. Adam bepaalt zijn houding, hij beseft in de klem gedreven te zijn, hij bekent: 'Ik heb mij verborgen', en daarmee begint de weg van de mens. De beslissende inkeer tot zichzelf is het begin van de weg in het leven van de mens, steeds weer is dit het begin van de menselijke weg. Maar beslissend is hij slechts dan, indien hij leidt tot de Weg. Want er is ook een onvruchtbare inkeer tot zichzelf, die tot niets leidt dan tot zelfkwelling, verwijfeling en nog diepere verwarring.

Toen de rabbi van Ger bij het uitleggen van de Schrift bij de woorden kwam die Jacob richtte tot zijn knecht: 'Wanneer Esau mijn broer jou aantreft en je ondvraagt en zegt: 'Van wie ben je en waar ga je heen en van wie zijn al deze vóór je?', sprak hij tot zijn leerlingen: 'Let wel, hoe Esau's vragen op de uitspraken van onze wijzen gelijken: "Gedenk drie zaken. Weet, vanwaar je bent gekomen en waarheen je gaat en voor wie

Bart Bruins Slot en Ria Strik ontmoetten elkaar in 1968, in de tijd dat Bart Bruins Slot bij de krant *de Gelderlander* werkte. Zijn vader, de gereformeerde voorman J.A.H.J.S. Bruins Slot, hoofdredacteur van het dagblad *Trouw* en fractievoorzitter van de ARP in de Tweede Kamer, adviseerde hem om eens bij deze – van oorsprong rooms-katholieke – krant aan de slag te gaan. "Dat zegt veel over de open geest waarin ik ben opgevoed, want in mijn jeugd was het oversteken van de grenzen tussen de zuilen nog allesbehalve gewoon", zegt Bruins Slot. Desondanks ging hij omzichtig te werk bij de introductie van Ria Strik in de familie. Na enkele bezoeken aan andere familieleden kreeg hij een brief van zijn vader waarin deze schreef dat hij zijn vriendin "van wie de goede roep haar vooruit gegaan is" graag wilde ontmoeten. Toen Ria Bruins Slot-Strik later eens naast hem aan het avondmaal zat in de gereformeerde kerk, was hij daar zichtbaar ontroerd onder. Tot aan de jaren zestig, toen de oecumenische beweging in Nederland terrein begon te winnen, was het uitgesloten dat protestanten en katholieken samen aan de 'tafel des Heren' zouden zitten. Omgekeerd leidde dit ook tot bijzondere situaties. Bruins Slot, die in zijn eigen kerk nog niet mocht meedoen aan het avondmaal omdat hij nog geen openbare belijdenis had gedaan, ging in de katholieke kerk met zijn aanstaande schoonfamilie wel ter communie, ook al om niet op te vallen door als enige in de bank te blijven zitten. Knielen deed hij om die reden ook, maar zo'n beetje half, want daar keek hij toch heel vreemd tegenaan.

Zijn schoonmoeder liet hem vanzelfsprekend met haar kinderen ter communie gaan, maar toch had zij moeite met de situatie. "Is hij katholiek", was haar eerste vraag toen Ria Strik vertelde dat ze een aardige jongen had ontmoet, "Je weet toch dat de huwelijksdag de mooiste dag van je leven is." Hiermee gaf zij aan te hechten aan de huwelijksvoltrekking binnen de rooms-katholieke kerk. Pas op haar sterfbed, in januari van dit jaar, zei ze: "Jullie geloven heel anders, maar wel in dezelfde God." "Pas toen was het goed", vertelt Ria Bruins Slot-Strik.

In de kerkdienst waarin Bruins Slot en Strik trouwden namen zowel een katholiek priester als een gereformeerde predikant deel. Eerder had Bruins Slot bij de pastoor aangegeven niet te trouwen in de plaatselijke kerk, omdat door deze priester werd gezegd dat de toen zeer nieuwe en moderne liederen van de zojuist na conflicten over het celibaat uitgetreden priester Huub Oosterhuis eerst ter goedkeuring aan de bisschop moesten worden voorgelegd. "Het was een prachtige dienst, maar eigenlijk weet ik niet of ik nu in de trouwboeken van de katholieke kerk sta", vertelt Ria Bruins Slot, maar belangrijk is dit voor haar niet. De eerste jaren gingen ze zondags om en om naar een rooms-katholieke en een gereformeerde kerk, maar uiteindelijk voelden ze zich het meest thuis in de gereformeerde kerk in hun woonplaats. Ria Bruins Slot verzorgde hier – ze was onderwijzeres van beroep – ook catechisatie voor jongeren, totdat iemand er achter kwam dat ze katholiek was. Toen bleek het toch een probleem. Onder een volgende predikant pakte ze het weer op. "Ik ben nooit gereformeerd geworden, daar zag ik geen aanleiding toe. Veel uit de rooms-katholieke traditie is me nog dierbaar. Tot mijn zestiende ging ik iedere dag naar de mis en biechtte iedere maand", aldus Ria Bruins Slot.

"Het is voor ons nooit een probleem geweest dat we verschillende achtergronden hadden, maar als er kinderen waren geweest hadden we misschien wel botsingen gekregen over schoolkeuze en eerste communie en dergelijke."

Bart Bruins Slot, die na enkele jaren in de journalistiek als bestuursambtenaar werkte, vertelt: "We hebben zeer genoten van de woelige jaren zeventig in de kerken en in de samenleving. Maar nu is er sprake van een terugslag. In die jaren gingen de kerken bewust midden in de wereld staan, nu richten ze zich vooral naar binnen. In de samenleving weet men soms niet om te gaan met religie, omdat het beeld van de jaren vijftig nog altijd rondwaart. Alles wat naar religie riekt wordt als slecht beschouwd." "Aan de andere kant wordt er erg veel aan religie opgehangen", reageert Ria Bruins Slot, "Terwijl ik me ook wel eens afvraag hoe groot de invloed er nu werkelijk van is. Ben je een beter mens als je gelovig bent opgevoed? Soms denk ik wel dat je dan meer normen en waarden meekrijgt, maar er is ook veel waarvan ik afscheid genomen heb. De hoogverheven almachtige God zegt mij niets meer." "Nee, aldus Bart Bruins Slot, "Het gaat om de God van beneden, de God die tussen de mensen is."

bart & ria bruins slot

HIJ: van huis uit
gereformeerd

ZIJ: van huis uit
rooms-katholiek

GETROUWD:

op 19·3·1971

KERKELIJK HUWELIJK:

op 25·6·1971.

politiek—zond

Politiek en religie lijken elkaar vooral te raken in hun utopische dromen over een andere wereld. Theo de Wit prefereert in het kader van de moderne democratie een andere verwantschap: zowel politiek als religie moeten accepteren dat ze geen laatste antwoorden kunnen geven. Doen ze dat, dan is er veel gewonnen.

“Politiek”, zo luidde een formulering van de Franse filosoof Dominique Janicaud tijdens een discussie enkele jaren geleden, “is de kunst van het mogelijke om mensen van vlees en bloed te laten samenleven, hier en nu, en over het algemeen zonder dat er tijd is voor een psycho-analytische therapie of om afstand te nemen.” In deze laconieke definitie schuilt veel door schade en schande verworven pragmatische wijsheid. Zo kun je over je politieke tegenstander in een democratie wel denken of zeggen dat hij of zij “knettergek” is, maar alleen in het besef dat je met deze opponent morgen weer door één deur moet. De verwijzing naar ‘vlees en bloed’ houdt de erkenning in van zekere gegevens, het *déjà là* van mensen, lokale bijzonderheden en contingente gevoeligheden, van het gewicht van de geschiedenis. En het ‘hier en nu’ wijst ons erop dat als wij bijvoorbeeld van zins zijn Afghanistan vooruit te helpen, wij met echte Afghanen te doen hebben en niet met de door ons gedroomde *homo democraticus* van de toekomst.

Ik onthul geen geheim als ik vaststel dat linkse politiek bovenstaande definitie de laatste anderhalve eeuw regelmatig als veel te bescheiden beschouwde. Er is inderdaad ook een heel andere, specifiek moderne definitie van politiek. Daarin is politiek eerder de ruimte die volledig open is voor een wil die zich verwerkelijkt. Deze wil is a priori zonder zelfbeperking, want zij is de soevereine volkswil. Alles is hier politiek, dat wil zeggen wij kunnen de toekomst volledig in eigen hand nemen.

Is politiek handelen in de eerste definitie eerder a posteriori, afgeleid, prudent, en eerder redelijk dan rationeel, in de tweede opvatting is politiek een oorspronkelijk, vitaal en utopisch project, de revolutionaire of evolutionaire gang van het volkssubject naar zijn voltooiing. Dat is de ontknoping van de geschiedenis, de triomf van de wil en de bevrijding van elke vorm van heteronomie in een voltooide autonomie, of men die nu aanduidt als ‘klassenloze maatschappij’, ‘rationele staat’ of ‘voltooide emancipatie’. Dit moment van de ontknoping en van het volledige zelfbezit is tevens het einde van de politiek.

Deze twee vormen van politiek leveren ook een geheel andere houding op ten opzichte van de overgeleverde religies, én zij definiëren de inzet van de huidige strijd tegen het religieus gelegitimeerde terrorisme op andere wijze. Terwijl men in de traditie waarin de kunst van het samenleven vooropstaat (historisch voorbeeld: de Verenigde Staten) slechts van een democratie kan spreken wanneer de godsdienstvrijheid er gerespecteerd wordt, is het in de ‘politiek van de ontknoping’ het volk of zijn representant die de status en de plaats van de religies bepaalt. Het historisch voorbeeld bij uitstek is hier Frankrijk na de Revolutie, en zeker aanvankelijk was er op dit punt continuïteit met het *cuius regio ejus et religio* van de Franse absolute monarchie. De politiek beslist over godsdienstzaken, tenslotte ook over de vraag óf er wel plaats is voor de religies, en of deze niet eerder overbodig kunnen worden gemaakt. Religie wordt dan vaak gedefinieerd als een *epifeneen* of een *relict* dat vanzelf zal verdwijnen naarmate de politiek – de krachtmeting tussen de machten van de toekomst en die uit

je te verantwoorden hebt.” Let wel, want hij die zich op deze drie zaken bezint, heeft een scherp onderscheidingsvermogen nodig: opdat niet Esau het aan hem zal vragen. Want ook Esau kan naar deze drie vragen en zwaar-moedigheid over de mens brengen.’

Er is ook een demonische vraag, een schijnvraag, die Gods vraag, de vraag naar de waarheid, nabootst. Zij is daaraan herkenbaar dat zij niet ophoudt bij het ‘Waar ben je?’, maar vervolgt: ‘Van daar, waar jij bent, voert geen weg verder.’ Er is een verkeerde zelf-bezinning, die de mens niet tot ommekeer brengt en hem naar de

weg leidt, maar hem deze als uitzichtloos afschildert en hem zo-doende daarheen drijft waar de ommekeer schijnbaar volkomen onmogelijk is geworden en de mens nog slechts door een demonische hoogmoed, de hoogmoed van de dwaaling, verder leven kan.

er ontknoping,

het verleden – zijn ontknoping nadert.

Dan de hedendaagse strijd tegen de vrome gewelddadigheid. Voor de rationalistische of – in letterlijke zin – apocalyptische politiek van de ontknoping bewijst de religieuze terreur weer eens (net als in de godsdienstoorlogen van de zestiende en zeventiende eeuw) dat religie een irrationele en dus gevaarlijke factor is die dient te worden gemarginaliseerd of zelfs geëlimineerd. Voor de traditie van de kunst van het samenwonen kunnen soldaten van een godsdienst die via geweld of terreur een religieus waarheidsmonopolie willen afdwingen niet geduld worden omdat zij de godsdienstvrijheid bedreigen.

De traditie die ik hier 'politiek van de ontknoping' noem (en die trouwens naast linkse ook rechtse en liberale varianten kent) is zelf de laatste decennia door historici en politieke denkers regelmatig beschreven als een vorm van seculiere 'politieke religie'. In die interpretatie maakt de geschiedfilosofisch en rationalistisch denkende linkse politiek zeker in haar radicale en communistische varianten zelf deel uit van de politiek-religieuze geschiedenis! Dit, omdat zij de staat of de partij tot heilssubject maakte en de seculiere geschiedenis de plaats liet innemen van wat in de christelijke theologie 'eschatologie' (de speculatie over de dingen die aan het einde der tijden staan te gebeuren) wordt genoemd.

Men verlangt geen lamp meer in het volle zonlicht

Zoals bekend was de staatsdragende communistische partij, die in het zogeheten 'reëel bestaande socialisme' de pretentie voerde de waarheid van de geschiedenis te kennen, van mening dat de godsdienst in een communistische samenleving uiteindelijk zou verdwijnen. Godsdienstige praktijken en religieuze voorstellingen konden daarom hoogstens in de private sfeer en *for the time being* gedoogd worden. Het loont de moeite nog even bij deze communistische traditie stil te blijven staan, omdat er enkele lessen uit geleerd kunnen worden, en ook omdat het geenszins zeker is dat deze wijze van omgang met de religies met het communisme ten grave is gedragen.

In een van zijn verhalen uit de bundel *Lachwekkende liefdes* (1970) confronteert Milan Kundera ons met een tragikomische botsing tussen het communistisch regime en de overgeleverde religieuze vroomheid die in dit regime als een archaisch overblijfsel wordt behandeld.

In *Eduard en God* vertelt de auteur over een leraar in een kleine Tsjechische stad ten tijde van het communisme die verliefd wordt op een mooi, vroom meisje (Alice) dat vanwege haar geloof seksueel verkeer buiten het huwelijk afwijst. Om Alice niet af te schrikken veinst de religieus onverschillige Eduard eerst dat hij zelf nog met het geloof worstelt, om vervolgens ook maar met haar naar de kerk te gaan. Zijn kerkbezoek blijft bij zijn bazin, de communistische schooldirectrice, niet onopgemerkt, zodat Eduard geen andere uitweg ziet dan een nieuwe onwaarheid. "Ik wilde het barokke interieur van de

kathedraal bekijken", zo verontschuldigt hij zich.

Omdat zijn avances bij zijn onverstoorbare vriendin nog te weinig opleveren, besluit hij haar in vroomheid nog te gaan overtreffen door in het openbaar bij een oud kruisbeeld ostentatief een kruis te slaan. Nu raakt hij bij zijn werkgevers – in communistisch jargon zijn 'kameraden' – pas echt in moeilijkheden, want ook deze geste is door één van hen gade geslagen. De commissie waarvoor hij op zijn school moet verschijnen laat hem weten dat 'godsdienstgekken' niet als leraar getoleerd kunnen worden. Om zijn baan te redden moet Eduard opnieuw een verhaal opdissen dat min of meer geloofwaardig klinkt. Ditmaal speelt hij de rol van de communist die weet dat 'God iets van de middeleeuwen is' maar die tegelijkertijd met zijn hart nog aan het geloof vasthoudt. Dat blijkt een succesvolle strategie omdat hij zich daarmee ten overstaan van zijn ondervragers als een kneedbaar object van heropvoeding had gepositioneerd en intussen zijn baan behield. Immers, zo zegt één van zijn ondervragers mild tegen de schooldirectrice: "*De strijd tussen oud en nieuw speelt zich niet alleen af tussen de klassen, maar in elk mens afzonderlijk. Deze strijd speelt zich ook in onze kameraad hier af. Met zijn verstand weet hij, maar zijn gevoel trekt hem naar achteren. U moet onze kameraad in deze strijd helpen, zodat zijn verstand zal zegevieren.*"

De schooldirectrice neemt de heropvoeding ter hand, maar heeft intussen ook haar eigen agenda: zij ziet in de jonge leraar een seksuele prooi die haar eigen armetierige bestaan in dienst van de communistische heilsbelofte enige luister kan geven. Wederom ziet Eduard geen andere mogelijkheid dan haar tegemoet te komen, dat wil zeggen zich met behulp van cognac over zijn lichamelijke weerzin jegens de directrice heen te zetten en aldus bij haar in bed te belanden. Volledig hilarisch wordt het verhaal wanneer ook Alice al haar godsdienstig gemotiveerde preutsheid laat varen zodra zij verneemt dat haar vriend slachtoffer van de communistische inquisitie is geworden en dus als moedige martelaar kan worden beschouwd. Ook haar plotselinge gepassioneerde berust op het drijfzand van Eduards leugens, zoals we inmiddels weten.

Kundera's verhaal is om meerdere redenen leerzaam bij de vraag waarom een regime dat een waarheidsmonopolie opeist (of het daarbij nu gaat om een religieuze of een seculiere waarheid) op een échec moet uitdraaien. Op de eerste plaats herinnert het verhaal ons eraan dat een universalistische vooruitgangsideologie zoals het communisme de religie als een vorm van prehistorie beschouwde, als een stadium waarin het hart en het gevoel het nog niet hebben afgelegd tegen de kennis en de waarheid. De vooruitgang van de mensheid is hier identiek aan de overtuiging dat de mens zijn betekenis en bestemming geheel in eigen handen kan nemen zodat mens en samenleving *transparant* zijn geworden. En intolerantie is hier niet het gevolg van een uitbarsting van het irrationele waarmee men religieus fanatisme vaak associeert maar juist van de illusie van de *almacht van de rede* die meent dat ook op het gebied van

van Lublin: 'Wijs mij een algemene weg om God te dienen!' De zad-dik antwoordde: 'Het is niet doenlijk, de mens te zeggen, welke weg hij moet gaan. Want er is een weg, God te dienen door de leer, en een door het gebed, een door te vasten, en een door te eten. Ieder zal terdege moeten uitmaken tot welke weg zijn hart hem trekt, en dan moet hij deze met alle kracht, die in hem is, voor zichzelf kiezen.' Hiermee wordt in de eerste plaats iets gezegd over onze verhouding tot datgene wat voor ons aan ware dienst is verricht. Wij moeten dit vereren, wij moeten ervan leren, maar wij moeten het niet na-doen. Wat er aan groots en heiligs is volbracht, dient ons tot voorbeeld, omdat het ons aan-schouwelijk maakt wat grootheid en heiligheid is, maar het is geen model dat wij zouden moeten natekenen. Hoe weinig wij ook in staat zijn tot stand te brengen, gemeten aan de grootheid van de daden van onze vaders, de waarde ervan ligt daar-in dat wij het op onze eigen wijze en uit eigen kracht voortbrengen. Een chassid vroeg de

religie—zonder

het sociale en politieke op (natuur)wetenschappelijke, methodische wijze te werk kan worden gegaan. “Men verlangt geen lamp meer in het volle zonlicht”, zo bracht de socialistische dichter Herman Gorter in 1909 onder woorden dat de godsdienst voor de wetende proletariër overbodig is geworden, omdat de socialistische maatschappij van de toekomst “klaar en doorzichtig voor ons oog zal openliggen.” Het communisme leert ons, kortom, dat het voor een moderne democratie *niet volstaat*, de verbinding van troon en altaar ongedaan te maken, het burgerschap los te maken van de gelovige identiteit.

Dat de rationalistische illusie ook na het einde van het communisme niet is verdwenen, daarvan getuigt de heden-daagse variant ervan, een militant en niet toevallig evenzeer anti-religieus liberalisme dat niet geheel ten onrechte de naam ‘verlichtingsfundamentalisme’ heeft gekregen. Ook hier de belofte van een wetenschappelijke eliminering en ‘weerlegging’ van de godsdienst die hoogstens in de privésfeer als een restant van irrationaliteit wordt geduld, en ook hier een seculier substituuut voor de religieuze heilsboodschap.

Op de tweede plaats maakt het verhaal duidelijk dat in een waarheidsregime als het communistische de *hypocrisie* op den duur alomtegenwoordig is. Eduard raakt in Kundera’s verhaal net als de andere protagonisten meer en meer verstrikt in een web van rolverwisselingen, leugens en aanpassingen. Zelfs de op het eerste gezicht onbedorven en standvastige vroomheid van Alice blijkt in feite een vorm van ressentiment te zijn. In de dagen van de revolutie hadden de communisten namelijk de winkel van haar vader genationaliseerd, en Alice “begon in God te geloven om haar anders-zijn te manifesteren” ten overstaan van de nieuwe machthebbers die zij haatte. Eduard beseft aan het einde van het verhaal bitter dat ook zijn liefdesaffaire met Alice waarin hij de zin van zijn leven had willen vinden onbeduidend en betekenisloos is. Haar woorden en gebaren waren als “geld zonder dekking”, de mensen uit zijn omgeving “wezens zonder vaste kern”, en hijzelf was niet meer dan een “schaduw van al die schaduwfiguren”.

Nu zijn de leugen en de hypocrisie ongetwijfeld van alle tijden, maar in een regime met een waarheidsmonopolie wordt de leugen niet alleen een overlevingsinstrument, maar ten slotte zelfs een deugd. “Als ik de wereld recht in het gezicht de waarheid blijf zeggen”, zo brengt Eduard dit in een gesprek met zijn broer onder woorden, “dan betekent het dat ik haar serieus neem. En zo iets onserieus serieus nemen betekent zelf onserieus worden. Ik moet liegen, beste broer, als ik de gekken niet serieus wil nemen en niet zelf een van de gekken wil worden.” Dit is inderdaad de paradox van het religieuze én antireligieuze waarheidsregime: het *lijkt* de waarheid dermate serieus te nemen dat zij haar op de (politieke) troon zet om als een ster de duisternis in de samenleving te verlichten en desnoods ook met geweld tegen aanvallen te verdedigen. Maar al spoedig wordt dit regime zelf niet meer serieus genomen zodat het nog slechts leugens en schijnheiligheid genereert en in al zijn grim-

migheid de lachlust opwekt. De waarheid is, kortom, *elders*, zij is het ‘aan gene zijde’ van het regime geworden.

Welnu, dat laatste lijkt ook te gelden voor de betekenaar ‘God’ aan het slot van Kundera’s verhaal. Daarmee kom ik bij het derde, misschien wel meest intrigerende, ja authentiek religieuze element in Kundera’s verhaal. ‘God’ is daar niet meer de naam voor de ultieme garant van de politieke orde zoals in het voor-moderne regime, noch het storende teken van een nog niet geheel overwonnen prehistorie zoals in het communisme. In dit verhaal van een lachwekkende liefde is ‘God’ de aanduiding geworden van het verlangen naar een *andere* wereld dan het universum waarin Eduard leeft, de wereld waarin iedereen knettergek is geworden en men niets en niemand meer serieus kan nemen. Eduard gaat namelijk na de treurige liefdesaffaire met Alice af en toe op een houten kerkbank in een lege kerk zitten. En dan schrijft Kundera: “Eduard verlangt naar God, omdat alleen God ontheven is van de verwarrende plicht, te *verschijnen* en louter mag *zijn* want alleen Hij schept (Hijzelf, de enige en niet bestaande) de wezenlijke tegenkant van deze onwezenlijke (maar des te meer bestaande) wereld.” Bestaan en verschijnen betekent in het universum van Eduard de wereld van de onwezenlijkheid en de hypocrisie betreden en is daarom zoiets als een schaduw-existentie. De ‘goddelijkheid’ van God bestaat juist in zijn non-existentie, in het feit dat hij *van dit bestaan is vrijgesteld*. En het verlangen naar God is hier zoiets als het verlangen dat deze wereld van het ‘reëel bestaande socialisme’ *niet alles* is.

Marx’ avant-garde van de mensheid

Zoals uit het voorgaande al kan worden opgemaakt, is de herdefiniëring of ‘heruitvinding’ van linkse politiek, waartoe vandaag regelmatig wordt opgeroepen, niet los te zien van haar verhouding ten opzichte van de religies en de religieuze erfennissen. Het échec van het ‘reëel bestaande socialisme’, dat tot op de dag van vandaag over alles wat zich als ‘links’ presenteert een schaduw legt, bestond immers mede in de mislukte poging religieuze praktijken en religieuze heilsbeloften overbodig te maken. Hoe? Door ze te transformeren in een aardse, universele titanenstrijd tussen proletariaat en bourgeoisie – een strijd die ‘noodzakelijk’ op een triomf van het proletariaat als avant-garde van de mensheid zou uitlopen. De *emancipatie* uit de religie was dus de opmaat tot een volledige *onderwerping* aan een als noodzakelijk voorgestelde ‘wereldgeest’, die tegelijk het daarbij gebruikte geweld de zegen geeft.

Wie vandaag de beroemde ‘opiumtekst’ over de religie van de geestelijke vader van het communisme herleest, raakt er opnieuw van doordrongen hoezeer Karl Marx beseft welk enorm affectief potentieel er historisch gezien in de religie is geïnvesteerd. De religie is “de algemene theorie van deze wereld, haar encyclopedische compendium, haar logica in populaire vorm, haar spiritualistische point d’honneur, haar enthousiasme, haar morele sanctie, haar plechtige aanvulling,

maggid van Zloczow:
‘Er staat: “Ieder in Israël is verplicht te zeggen: Wanneer zal mijn werk tot aan de werken van mijn vaderen, Abraham, Isaac en Jacob, reiken?” Hoe moet dat opgevat worden? Hoe zouden wij durven denken dat wij onze vaderen zouden kunnen evenaren?’ De *maggid* verklaarde: ‘Zoals de vaderen nieuwe wijzen van dienen in het leven riepen, ieder een nieuwe dienst volgens zijn eigen aanleg, de een die van de liefde, de andere die van de kracht, de derde die van de schoonheid, zo moet ieder van ons, elk op zijn eigen wijze, in het licht van de leer en van het dienen iets nieuws stichten en niet het reeds gedane, maar wat nog gedaan moet worden, doen.’
Met iedere mens is er iets nieuws ter wereld gebracht dat er nog niet was, een eerste en enig iets. ‘Het is ieders plicht in Israël te weten en te bedenken dat hij in zijn hoedanigheid enig is ter wereld en dat zijns gelijke nog niet op aarde is geweest, want ware zijns gelijke reeds hier geweest, hij zou er niet behoeven te zijn. Iedere enkeling is een

garantie

haar universele troost en rechtvaardiging (...), de verzuchting van het gekwelde schepsel, het gemoed van een harteloze wereld, de geest van geestloze toestanden. Zij is het opium van het volk.”

Marx wist dus net als Kundera dat in de religie het verlangen wordt uitgedrukt dat de wereld ‘zoals zij is’ niet alles is, dat er zelfs een revolutionair protest schuil kan gaan in het religieuze gemoed. Tegelijkertijd kan men niet zeggen dat de Tsjechische communisten waarover Kundera schrijft Marx verkeerd hebben begrepen. Want de revolutionaire emancipatie die hij voor zich zag impliceerde bij hem dat de ‘godsdienstvrijheid’ zou worden vervangen en overtroffen door de ‘bevrijding van de godsdienst’, en de ‘emancipatie van de joden’ door de ‘emancipatie van de mensheid van het jodendom.’ Ook Marx dacht dat het zonlicht de lamp overbodig zou maken.

Overwinnaarsgeschiedenis

Pas in reactie op de immense catastrofe van de Eerste Wereldoorlog begonnen sensibele (neo)marxistische geesten zoals Walter Benjamin, Max Horkheimer en Theodor Adorno vanaf de jaren twintig diepgaand kritische vragen te stellen bij de massieve idee van emancipatie en vooruitgang zoals die door de Duitse sociaal-democratische partij werd uitgedragen. Wanneer het volledige zelfbezit van de mens en de bevrijde mensheid (Marx’ *Wiedergewinning des Menschen*) de horizon is van het socialistische project, welke status hebben dan de ‘geknechte voorouders’, de slachtoffers van de geschiedenis? Wat is dan de zin van het tragische, niet meer te verzoenen onrecht uit het verleden? Zijn deze voorouders zoiets als het ‘dode hout’, het afval van de geschiedenis op weg naar zijn succesvolle voltooiing? Wordt hier geen cynische overwinnaarsgeschiedenis geschreven, waarbij wat ten onder is gegaan aan de vergetelheid kan worden prijsgegeven? Hoort de herinnering en de anamnatische solidariteit, juist op het ogenblik van gevaar (wanneer wij horig dreigen te worden aan de bestaande orde) dan niet een kernbestand te zijn van een linkse omgang met het verleden?

Inderdaad, ook vandaag dient de geschiedenis te worden ontfutseld aan de zelfgenoegzaamheid van de hedendaagse overwinnaars (allereest de liberalen) die haar mét Fukuyama voornamelijk beschouwen als een moeizame evolutie in de richting van hun eigen voortreffelijkheid. “We zijn zo tolerant”, zo schreef Alain Finkielkraut over dit soort superioriteit ten opzichte van het verleden, “dat het enige wat ons aan onze voorouders opvalt hun intolerantie is”.

Bovengenoemde vragen en overwegingen leiden bij de denkers van de *Frankfurter Schule* en hun hedendaagse erfgenamen zoals Slavoj Žižek, Jean-Luc Nancy en Jacques Derrida tot een herontdekking en een (vaak zeer eigenzinnige) verwerking van religieuze erfenissen en theologische motieven, zoals de ‘spookachtige’ aanwezigheid van het verleden in het heden, de verlossing, de figuur van de messias en de messiaanse tijd, de

negatieve theologie, het raadsel van het kwaad en zelfs de theocratie.

Zo mag een woord als ‘theocratie’ vandaag elke (links) liberaal onmiddellijk de gordijnen in jagen, kenners hebben reeds lang de diepe ambivalentie van dit begrip onderkend. De ervaringsbasis van het verlangen naar een theocratie (‘géén dominantie van mensen over mensen, alleen God heerst’) is niet zelden uitzichtloze onderdrukking door een despotisch regime. Het gaat hier om een vorm van theocratisch anarchisme (‘er zijn geen zinvolle politieke doelen waaraan je je kunt hechten, alleen God verdient vertrouwen’) dat vooral bij joodse denkers regelmatig in zwang was. Deze religieuze cultivering van een reserve en een geestelijke onafhankelijkheid ten opzichte van alle aardse macht dient scherp te worden onderscheiden van theocratie in de zin van een totalitaire overheersing door een priesterkaste of het revolutionaire streven naar een waarheidsregime, waarbij met behulp van geweld een nieuwe mens (vandaag bijvoorbeeld de ‘goede moslim’) gefabriceerd wordt. Dat laatste is slechts een religieuze variant van het twintigste-eeuwse totalitarisme.

Trots en angst

Vandaag lijkt in Europa Karl Marx’ utopie van een postreligieuze, rechtvaardige wereld ook voor linkse politieke partijen minder actueel dan het grimmige realisme van Thomas Hobbes, de grote verdediger van de absolute veiligheidsstaat, als antwoord op de zeventiende-eeuwse godsdienstoorlogen. Over Hobbes is wel eens diepzinnig opgemerkt dat zijn politieke project er in de kern in bestond de (religieuze) trots te vervangen door de angst voor hun hovaardige medeburgers, en vervolgens voor de sancties van een oppermachtige Leviathanstaat die de vrede handhaaft. De Leviathan die hij voorstaat noemt hij immers de *King of the Proud*. De Hobbesiaanse retoriek is er op gericht bij zijn medeburgers de angst voor de burgeroorlog of de ‘natuurstoestand’ in te scherpen, zodat zij zich zouden onderwerpen aan een regime dat bescherming biedt in ruil voor absolute gehoorzaamheid. In zijn befaamde essay over het ‘multiculturele drama’ speelde Paul Scheffer de Hobbesiaanse kaart, toen hij aan het einde ervan dreigend sprak over een mogelijk einde van de ‘maatschappelijke vrede’. In de Hobbesiaanse traditie is de mens een dier dat getemd moet worden, door zijn godsdienstige affecten te privatiseren, en meer in het algemeen door zijn verlangens tot behoeften te reduceren. Ook voor links is deze utilitaire bejegening van de religies een verleiding: religie is nu eenmaal een bestaande behoefte waaraan door de politiek tegemoet kan worden gekomen omdat er een markt voor is of die wordt geweigerd wanneer de bevrediging ervan te duur is. Zo staat volgens de linkse liberaal Brian Barry in zijn boek *Culture and Equality* (2001) het koesteren van bijzondere religieuze gevoelens in een multiculturele context gelijk met de idiosyncratische voorkeur voor (duur) aardbeienijs boven (goedkoop) vanille-ijs. En

nieuwe verschijning op
aarde en zijn taak is het,
zijn aanleg te vervol-
maken in deze wereld.
Want waarlijk: dat dit
niet geschiedt, is wat de
komst van de Messias
vertraagt.’ Dit enige en
uitzonderlijke is het,
dat ieder boven alles is
opgedragen te ontwik-
kelen en vorm te geven,
niet echter nog eens te
doen wat een ander, al
is het de grootste, reeds
heeft verwezenlijkt. De
wijze Rabbi Bunam zei
eens op hoge ouder-
dom, toen hij al blind
was: ‘Ik zou niet met
vader Abraham willen
ruilen. Wat zou God
eraan hebben, indien
aartsvader Abraham
gelijk de blinde Bu-
nam zou worden en
de blinde Bunam ge-
lijk Abraham?’ En met
nog grotere kracht is
hetzelfde naar voren
gebracht door Rabbi
Susja, toen deze kort
voor zijn dood zei: ‘In
het toekomende Rijk
zal mij niet gevraagd
worden: “Waarom ben
je Mozes niet geweest?”
Mij zal gevraagd wor-
den: Waarom ben je
Susja niet geweest?”
Wij hebben hier te doen
met een leer die ervan
uitgaat dat de men-
sen in wezen ongelijk
zijn, en die zij daarom
niet aan elkaar gelijk

waarom zou de overheid 'dure smaken' belonen?

Dat een mens echter niet van brood alleen en niet alleen voor zijn comfort leeft, wisten socialisten en communisten nog zeer goed toen zij voor een rechtvaardige orde streden en stierven. Voor *linkse* politiek lijkt het mij allereerst van belang te leren begrijpen, waarom ook vandaag wereldwijd bij zoveel mensen hun trots (en haar keerzijden: de *schaamte* en de *verachting*) verbonden is met hun religie, zodat ze desnoods ook bereid zijn tot het uiterste te gaan wanneer het om hun geloof gaat. Het onbegrip, je de totale perplexiteit die velen van links tot rechts in Nederland vandaag tentoonspreiden wanneer ze hiermee geconfronteerd worden is geen teken van een uit de religie geëmancipeerde verlichte geest. Het is eerder het provincialisme van de Hobbesiaanse mens dat hier aan het woord is. Juist de kritische verwerking van het eigen gewelddadige verleden en de in het socialisme geïnvesteerde quasi-religieuze passies kan links hier van dienst zijn. Ook links was ooit 'fundamentalistisch'.

Deze bezinning op het eigen verleden kan haar er allereerst voor behoeden het reeds genoemde Verlichtings-fundamentalisme, de (rechts-liberale) opvolger van de communistische vooruitgangsideologie, te omarmen. Een kras voorbeeld is Ayaan Hirsi Ali, die niet zo lang geleden het Turkse *leger* opriep om – als avant-garde van de Rede – het staatssecularisme in Turkije te gaan beschermen. Het leger heeft hier de plaats ingenomen van de Communistische Partij van weleer: een hoogst dubieuze vooruitgang.

Atheïsme en religie

Een *politiek zonder ontknoping* waarvoor hier wordt gepleit aanvaardt dat er grenzen zijn aan wat object van politiek ingrijpen kan zijn. Zij loochent niet dat elke vooruitgang ook een verlies met zich meebrengt, én zij beseft dat er existentieel urgente vragen zijn die zich toch niet lenen voor een wetenschappelijke behandeling en voor politieke interventie. Deze vragen – zoals die van de Frankfurters in de jaren twintig van de vorige eeuw – lenen zich misschien wel voor communicatie, maar niet voor *problemsolving*. Volgens de grote Duitse socioloog Niklas Luhmann heeft religie de functie "communicatie ook dan nog mogelijk te maken, wanneer zij eigenlijk niet meer mogelijk is". In dezelfde lijn omschrijft zijn landgenoot Herman Lübbe religie als de in cultuur gebrachte wijze waarop wij een verhouding vinden tot het contingente, tot wat ons in het leven toevalt en waarover wij niet kunnen beschikken.

Tegen deze achtergrond moet men de vaak op de spits gedreven tegenstelling tussen atheïsme en religieus geloof drastisch relativeren, want beide houdingen antwoorden op dezelfde existentiële vragen. Een vandaag relevant atheïsme heeft zich losgemaakt van de na de twintigste eeuw sleets en hol klinkende eredienst voor de vooruitgang van de mensheid en heeft afscheid genomen van de cultus van de onstuitbare opmars van de Rede. Het ware atheïsme is – in een formule-

ring van Slavoj Žižek – "een geloof zonder de ondersteuning van de autoriteit van een veronderstelde grote Ander". Een geloof zonder garantie dus. Maar geldt dat ook niet voor het authentiek religieuze geloof? Žižek geeft hiervan zelf een voorbeeld. Ten tijde van de kruistochten van Lodewijk IX berichtte Yves le Breton over de ontmoeting met een oude vrouw, die in haar linker hand een schaal vol vuur had en in haar rechterhand een schaal water. Op de vraag wat zij daarmee ging aanvangen antwoordde zij, dat zij met de linker schaal het paradijs wilde gaan verbranden en met de rechter schaal het hellevuur wilde doven. Want, zo voegde ze eraan toe, "ik wil niet dat iemand omwille van het paradijs of uit angst voor de hel goed doet, maar uitsluitend omwille van de liefde tot God." Ook hier is het geloof ontdaan van een goddelijke verzekeringspolis of een goddelijke straf, het is een credo zonder van te voren overeengekomen *credits*.

Ook in hun verhouding tot de moderne democratie is er geen diepgaand verschil tussen atheïsme en religieus geloof. Beide moeten de *narcistische krenking* aanvaarden die in de democratie per definitie elke levensbeschouwing ondergaat. Onze democratie berust immers op de dissociatie tussen de (gedeelde) *gelijke vrijheid* van elke burger en de (niet-gedeelde) *waarheid* die in een staat van permanente opschorting verkeert. Ook het besluit van de meerderheid is immers geenszins identiek met de waarheid. Religieuze én niet-religieuze overtuigingen moeten het in een democratie ook in die zin stellen zonder garantie, want zonder politieke sanctionering. Daarmee hebben we ook een antwoord op de actuele vraag, of de democratisch gekozen Partij voor de Vrijheid ook een democratische partij genoemd kan worden. Het antwoord moet ontkennend luiden, omdat deze partij de godsdienst-vrijheid aan een deel van de burgers wil ontfeggen. En zoals hierboven betoogd is dat alleen maar mogelijk via de stichting van een waarheidsregime dat 'andersdenkende' medeburgers beschouwt en behandelt als dwalende dissidenten en staatsvijanden.

=

Literatuur

Hans Maier, *Politische Religionen*, Freiburg 1995.

John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*, Amsterdam 2007.

Michael Burleigh, *Aardse machten*, Amsterdam 2006.

Marcel Gauchet, *Religie in de democratie*, Amsterdam 2006.

Milan Kundera, *Lachwekkende liefdes*, Houten/Baarn 1986 (oorspr. 1970).

Herman Gorter, 'Godsdienst en Wijsbegeerte', *Eltheto, Tijdschrift over godsdienst en politiek*, Zeist 1978, Teksten godsdienstkritiek I, Marxisten over godsdienst 1844-1914, 51-68; 62.

Karl Marx, 'Zur Judenfrage', in: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*, Band I, Berlin 1977. 347-377.

wil maken. Alle mensen hebben toegang tot God, maar ieder heeft een andere. Juist in de verscheidenheid van de mensen, in de verscheidenheid van hun aanleg en hun neigingen, ligt de grote mogelijkheid voor het mensdom. Gods alomvattend Wezen openbaart zich in de oneindige veelheid van wegen die tot Hem voeren, waarvan elke voor de mens openstaat. Toen ettelijke leerlingen van een gestorven zaddik bij de 'ziener' van Lublin kwamen en er zich over verwonderden dat deze er andere gebruiken op na hield dan hun leraar, riep hij uit: 'Wat zou dat voor een God zijn, die slechts één weg had waarop men Hem kon dienen!' Maar waar iedere mens vanaf zijn plaats, uit zijn eigen wezen tot God vermag te komen, kan het mensdom als zodanig, langs al die wegen voortschrijdend, tot Hem komen.

God zegt niet: 'Dit is een weg die tot Mij voert, en die echter niet', maar Hij zegt: 'Alles wat je doet, kan een weg zijn tot Mij, als je het maar zo doet, dat het je tot Mij leidt.' Wat echter datgene is dat juist deze

gastcolumn: Naïma Azough

lid van de Tweede Kamer voor GroenLinks

Jaren geleden, als puberende Rotterdamse, kwam ik wekelijks in de Centrale Bibliotheek: een enorme academie van het volk met honderdduizenden boeken, de trots van de stad. Daar bracht ik vele uren door in allerlei hoekjes met stapels boeken om me heen, net als honderden andere Rotterdammers. Maar nergens trof ik toen al zoveel ezelsoren, onderstrepingen, commentaren, gebroken ruggen en beduimelde kaften aan als bij de boeken over de islam. Deze boeken werden niet gelezen, nee, ze werden beleefd. Alle vragen, frustraties en twijfels werden erin uitgeleefd, dit was geen gewone nieuwsgierigheid – dit was een kwestie van nood.

Nog steeds zijn moslimjongeren op zoek naar het antwoord op wie ze zijn, naar kennis over 'hun' islam. Want ooit waren ze misschien nog gewoon gastarbeiderskinderen Ali of Soumaya, nu zijn ze vooral 'moslims'. Internationale polarisatie – de Golfoorlogen, de Intifada, Tsjetjenië – en het nationale islamdebat kwamen samen. Als een

soort islamitische mannenbroeders verlangen sommigen onder hen niets dan 'de waarheid'. Lezen de Koran, surfen op de vele islamsites en verslinden de eendimensionale boeken waarin een 'zuiver' Saoedisch wahabitisch islamalternatief gepredikt wordt. Een zogenaamde 'reborn islam' die soms sterk politiek gekleurd is.

Religie en politiek verzet zijn echter niet voor het eerst nauw verbonden. Zo was de hoofddoek in Egypte ten tijde van het koloniale bewind niet alleen een symbool van religie en traditie, maar verwerd het dragen ervan tot een politiek manifest tegen de Britse overheersing. Ook nu dragen sommige jonge vrouwen de hoofddoek als een stil teken van protest tegen Westerse hypocrisie in Palestina en Irak, maar ook als geuzenteken voor 'hun islam'. De hoofddoek als hanenkam.

Wanneer islamcritici stellen dat er geen Nederlandse islam mogelijk is, zeg ik: 'wakker worden, die is er al'. Veel moslims leven hun leven hier en daar ontwikkelt zich een andere, nieuwe islam bij, en voor de meesten is dat geen gewelddadige. Toch leeft de angst dat Europa en islam onverenigbaar zijn. Dat heeft zeker te maken met de beelden van moslims, geweld en terreur wereldwijd. Maar die angst is ook te herleiden tot een algemeen onbehagen met religie en islam in het bijzonder. Voor velen is Nederland gidsland in de ontkerkelijking en de terugkeer van religie spreekt hun vooruitgangsgeloof tegen. Wie wil er nu terug naar die 'collectieve gekte'? Sommige Nederlanders kunnen zich gewoonweg niet voorstellen dat er mensen zijn die uit vrije wil geloven. De ironie wil dat men zich in grote delen van de wereld juist niet kan voorstellen dat je niet gelooft en toch gelukkig kan zijn. In de VS, het Midden-Oosten, Afrika, Oost-Europa en Zuidoost-Azië is religie booming. Seculier Nederland lijkt een eilandje in een steeds woeliger religieuze oceaan.

De angst 'overvallen' te raken is invoelbaar. Er is een spanning tussen

geloofsvrijheid en hoe vrij men zich voelt met het gebruik van deze vrijheid. Een honderdtal vrouwen in niqaab, imams die geen hand geven, de recente boerkinihype – terecht pleiten we voor enige relativisering en verdraagzaamheid. Ook voor orthodoxie is ruimte in de polder. Maar daar zijn wel grenzen aan. Want ook als gelovige verzet ik me tegen geloofsdwang. Zeker waar het kinderen en jongeren betreft. Waarom dragen meisjes van vijf een hoofddoekje? Waarom kunnen meisjes en jongens niet samen sporten? Waarom kunnen niet zowel kerst als suikerfeest gevierd worden op school? Te vaak worden dit soort vragen met de mantel der godsdienstvrijheid bedekt. Brutalen hebben de halve wereld, en te vaak wordt het pleit beslecht door de schreeuwerigste gelovigen. En dat geldt ook voor moslims. Betweters bepalen wat het 'juiste geloof' is voor de rest. Maar noblesse oblige, vrijheid van geloof verplicht ons ook tot het kritiseren van onvrijheid in het geloof.

Wij moeten ons als linkse progressieven wel verhouden tot religie. We moeten ons realiseren dat een 'Nederlandse islam' zo sterk is als haar wortels diep reiken. Deze wortels versterken we niet door alleen te wijzen op de sociaal-economische uitsluiting van islamitische burgers, of door moslims het recht te geven op een eigen zuiltje en vervolgens weg te kijken. Dat doen we door fel te strijden tegen islamofobie en voor acceptatie – en niet tolerantie – van islamitische burgers in Nederland. Door de discussie serieus te voeren, kritisch maar niet slechts gericht op het ter verantwoording roepen. Maar vooral door te beseffen dat Ali en Soumaya ook zoon en dochter zijn, beveiligingsmedewerker op Schiphol of HBO-student, enorm consciëntieus of juist een flierefluiter, startende koper in Almere of huurder in Rotterdam-Zuid, net taakstraf achter de rug of net getrouwd in vijf jurken. Moslims zijn meer dan moslims.

=

illustratie: eva hilhorst

mens, en geen andere, doen kan en doen moet, kan hem alleen uit hemzelf duidelijk worden. Het kan slechts op een dwaalspoor voeren indien iemand ernaar kijkt hoever een ander het heeft gebracht en hij tracht hem dit na te doen; want daardoor ontgaat hem juist datgene waartoe hij en uitsluitend hij geroepen is. De Baal-sjem zegt: 'Ieder moet zich gedragen overeenkomstig de trap van innerlijke ontwikkeling die hij heeft bereikt. Gebeurt het echter niet zo, gedraagt hij zich overeenkomstig de trap van ontwikkeling van zijn metgezel en laat hij de zijne los, dan zal hij zich noch de ene, noch de andere eigen maken.' Langs welke weg een mens tot God komt, kan dus niets anders dan het inzicht in zijn eigen wezen hem zeggen, het inzicht in zijn ware aanleg en zijn ware neigingen. 'Ieder draagt iets kostbaars in zich, dat in geen ander te vinden is.' Wat echter dit 'kostbare' is in een mens, kan hij slechts ontdekken wanneer hij zijn sterkste gevoelens, zijn innigste wens, datgene in hem wat zijn diepste innerlijk beroert, waarachtig

veelzijdige

In het debat over religie en moderniteit wordt van verschillende zijden geschermd met de historische periode van de Verlichting. De kennis over die periode is echter schraal.

Opheldering over de relatie religie en Verlichting is dringend gewenst.

De Verlichting is een veelzijdig verschijnsel. Die veelzijdigheid begint de laatste tijd wat ondergesneeuwd te raken door de aandacht voor één bepaalde variant van de Verlichting, de zogenoemde Radicale Verlichting van de late zeventiende en vroege achttiende eeuw. Deze variant kan als antigodsdienstig worden getypeerd: zij ziet in de godsdienstkritiek de basis van alle kritiek – zoals later ook door iemand als Marx werd verkondigd. De Radicale Verlichting is door het recente fraaie werk van de Engels-Amerikaanse historicus Jonathan Israel weer volop in de schijnwerpers komen te staan, niet alleen in wetenschappelijke kring maar ook in het maatschappelijke debat. Gematigde varianten van de Verlichting lijken enigszins uit ons blikveld te verdwijnen. Dat is jammer omdat daarmee aan de diversiteit van de Verlichting tekort wordt gedaan.

Laat ik vooropstellen dat er niets mis mee is om de Radicale Verlichting volop voor het voetlicht te halen. Integendeel. De figuren die ideeën verkondigden in de trant van de Radicale Verlichting hebben baanbrekend werk verricht om vrijheden te veroveren waarvan wij nog altijd de aangename vruchten plukken. Vrijheid van meningsuiting, persvrijheid, godsdienstvrijheid: het is niet gering wat door radicale verlichten, vaak tegen de verdrukking in, is verworven. In de tweede plaats, om een eventueel misverstand te voorkomen, het pleidooi voor de veelzijdigheid van de Verlichting wordt niet ingegeven door enige persoonlijke voorkeur. Voorkeur voor de een of andere variant van de Verlichting doet namelijk volstrekt niet ter zake. Maar het zou te betreuren zijn als door de exclusieve aandacht voor de

Radicale Verlichting de gematigde variant wat naar de achtergrond zou verdwijnen. Eenzijdigheid is niet alleen vanuit historisch perspectief onjuist, maar belemmert ook een zinvolle discussie over de Verlichting en haar relatie tot religie in het hedendaagse Europa.

In het proces van modernisering van religie komt namelijk juist aan de gematigde variant van de Verlichting een hoogst belangrijke rol toe. Vanuit het perspectief van georganiseerde godsdienst zijn radicale verlichters, om zo te zeggen, ‘buitenstaanders’. In het transformeren van een traditionalistische godsdienst tot een moderne, liberale godsdienst wordt het beslissende werk uiteindelijk gedaan door ‘binnenstaanders’, door figuren die hun godsdienst willen behouden maar dan wel in een verlichte vorm. In die poging tot het combineren van geloof en Verlichting ligt hun eigen benadering, die in het algemeen tot een gematigde vorm van Verlichting leidt.

Hoe fundamenteel deze interne, gematigde Verlichting is geweest blijkt ook uit de heftige polemiek die door medegelovigen daartegen is gevoerd. Wanneer de Verlichting eenmaal in het centrum van de theologische en kerkelijke macht haar intrek neemt, wordt alarmfase rood afgekondigd. Deze interne Verlichting is dan ook zeker zo belangrijk voor de liberalisering van godsdienst als de Radicale Verlichting, en heeft wellicht ook een bredere uitstraling gehad.

Praktische hervormers

Radicaal of gematigd – hoe veelzijdig en complex ook – één typisch kenmerk van de Verlichting valt gemakkelijk aan te wijzen: de wens om niets klakkeloos op gezag van wie of wat ook aan te nemen. Anders gezegd, de moed te tonen om alles wat zich aan ons voordoet aan een kritisch onderzoek te onderwerpen, elk gegeven voor de rechterstoel van de rede te dagen. Niets kan en mag van dat kritische onderzoek worden uitgezonderd, ook religie niet. Alleen daarom al kunnen we de Verlichting niet gelijktstellen aan godsdienstige tradities die op geloof en gezag gebaseerd zijn.

Het ‘zelf durven denken’ leidt tot allerlei plannen voor praktische hervormingen.

Opvallend is de praktische mentaliteit van de Verlichting die zich uit in een reeks hervormingsplannen, bijvoorbeeld over de opvoeding, de inrichting van de liturgie – over het verzet dat zo iets oproept kunnen we lezen in Maarten ‘t Hart’s roman *Het psalmenoproer* (2006) – of de rechtsspraak. De praktische hervormingsdrift die verlichten voortdrijft is een aspect van de Verlichting dat nogal eens onderbelicht blijft in het actuele debat. Deze mentaliteit logenstraft het beeld van de Verlichting als een academische club filosofen – enigszins op leeftijd – die, gekluisterd aan hun bureau, zich voornamelijk aan zuiver theoretische kwesties overgeven, een groep ‘kille’ rationalisten in een ivoren toren. Rationalistisch waren de verlichten zeker. Waarom dat als ‘kil’ te kwalificeren zou zijn, wordt nooit duidelijk gemaakt. Zou irrationalisme dan ‘warm’ zijn? Overigens viel het met de ‘kilheid’ van deze rationalisten wel mee, zeker wanneer we hun hartstochtelijke inzet voor belangrijke maatschappelijke en politieke kwesties in aanmerking nemen.

Godsdienstkritiek

Als het om de relatie tussen religie en Verlichting gaat, komt godsdienstkritiek als vanzelf in beeld. De Verlichting kan worden gekarakteriseerd als een oefening in godsdienstige zelfkritiek, een oefening die wordt ondernomen door zowel radicale als gematigde verlichters. Een belangrijk kwestie vormt telkens weer de vraag naar de grenzen van de godsdienstkritiek. Interessant is in dit verband de polemiek over de visualisering van godsdienstkritiek: wat mag wel gevisualiseerd, wat niet? Maar vanzelfsprekend draait altijd veel om de aloude vraag: wat mag wel gezegd of geschreven worden, wat niet?

Een vaste component in de verlichte godsdienstige zelfkritiek is de volstrekte afwijzing van alles wat naar religieus fanatisme zweemt, naar despotisme, terreur, tirannie, obscurantisme. De redenering is in feite heel simpel: godsdienstig geloof gaat over metafysische zaken. Niemand van ons kan er ooit zeker van zijn dat hij of zij de waarheid met betrekking tot het metafysische domein in pacht heeft. Die principiële onzekerheid over het bovennatuurlijke heeft één

beseft. Weliswaar kent de mens dit sterkste gevoel dikwijls slechts in de vorm van een bijzondere hartstocht, van een ‘kwade drift’ die hem wil verleiden. Uit de aard van de zaak werpt het hevigste verlangen van een mens zich het eerste op datgene wat op zijn weg komt, be lovend dit verlangen te bevredigen. Nu komt het er echter op aan dat hij juist de kracht van dit gevoel, juist van deze impuls, van het toevallige op het noodwendige, van het betrekkelijke op het absolute richt. Zo vindt hij zijn Weg.

Een *zadātk* verkondigt: ‘Het slotwoord van het boek Prediker luidt: “Van alles dat gehoord is, is het einde van de zaak: Vrees God.” Aan het einde van welke zaak je ook komt, daar, aan het einde, verneem je dit ene: “Vrees God”, en dit ene is het geheel. Niets ter wereld is er dat u niet een weg wijst tot de vreze Gods en tot de dienst aan God. Alles is gebod.’ Het kan echter geenszins onze taak zijn hier in de wereld, waar wij geplaatst zijn, ons van mensen en dingen die op onze weg komen en tot wie ons hart zich voelt aange-

Verlichting

hoogst belangrijk gevolg, namelijk dat je een medemens die een andere overtuiging aanhangt dan jijzelf er nooit toe kan en mag dwingen om zijn of haar overtuiging in te ruilen voor die van jou. In het licht van zulke observaties heeft het iets potsierlijks om te spreken van ‘verlichtingsfundamentalisme’.

Opmerkelijk genoeg valt bij vele verlichters de twijfel op waaraan zij ten prooi zijn, hun scepsis over de toekomst, ondanks hun geloof in de vooruitgang. Vaak is er bij hen eerder sprake van hopen tegen beter weten in, want, zo beseffen zij, de mens wil eigenlijk niet vrij zijn, wil liever niet ‘zelf denken’. De mens wil in feite liever slaaf zijn: slaaf van gewoontes, tradities, van vorsten en geestelijken. Bevrijding van geestelijke slavernij, een van de hoogste idealen van de verlichten, blijft een moeizame zaak.

Andere culturen: Turkije

In de verlichte zelfkritiek speelt een grote nieuwsgierigheid naar andere culturen en godsdiensten een belangrijke rol. Nu heeft die interesse in andere culturen twee kanten. Enerzijds zijn de verlichten oprecht geïnteresseerd in het ‘vreemde’, het ‘andere’, het exotische, en kunnen zij daar buiten-gewoon enthousiast over worden. Aan de andere kant fungeren die andere culturen als een spiegel waarin zij de gebreken van hun eigen cultuur, vooral ook de religieuze merkwaardigheden van hun eigen wereld, gereflecteerd zien. Via China en Tahiti, al dan niet in geïdealiseerde vorm door hen aan de man gebracht, houden de verlichten hun eigen christelijke cultuur een kritische spiegel voor.

Grondige kennis van andere culturen achtten zij dringend noodzakelijk. Zo wens-te de bekende laat achttiende-eeuwse arts en politiek tekenaar Pieter van Woensel het Europese publiek nader te informeren over Turkije, een land dat hij op een van zijn vele reizen had leren kennen. Van Woensel wil laten zien dat eigen ervaringen een veel betere bron vormen dan de informatie die het publiek via de bestaande literatuur voorgeschoteld krijgt, en die alleen maar dient om vooroordelen te bevestigen. Als je de berichten leest over Turkije, zo zegt hij, dan zou je ervoor terugschrikken om ooit een voet in dat land te zetten; een land, dat

wordt gehouden voor de zetel van woestheid, wanorde, barbaarsheid, willekeurig gezag en slavernij. Maar, zo voegt hij er in één adem aan toe, als je eenmaal aan wal bent, dan merk je al snel dat de mensen hier elkaar niet opeten, net zo min als elders; dat iedereen rustig in zijn huis leeft; dat de mensen hier ‘s morgens opstaan zonder dat er allerlei berichten binnenkomen over inbraak, moord, diefstal, afzetterij of brandstichting die ‘s nachts zouden hebben plaatsgevonden. “Waardoor heeft dit land dan al dat schelden verdiend?”, vraagt hij zich in gemoede af. In goed-verlichte trant wijst Van Woensel op het belang van persoonlijk opgedane kennis: “Wat is ‘t profijtelijk de dingen uit eigen ogen te zien! Uit *eige ooge te zien!*”, herhaalt hij, “Want hoe veel kijken door een bril, zonder er een op de neus te hebben, zonder ‘t te weeten! En was die bril maar in ‘s hemels naam dikwerf niet zo kleurend of valsch gesleept!”

Over ‘kleurende en vals geslepen brillen’ gesproken: het merkwaardige geval doet zich voor dat kritiek van hedendaagse cultuurrelativisten op de Verlichting alleen mogelijk is dankzij de Verlichting. Het is de Verlichting die, mede als gevolg van de confrontatie met andere culturen, de nodige zelfkritiek ontwikkelt. Het zijn haar aanhangers in Europa en Noord-Amerika die zich in een tot dan toe haast ongekende mate openstelden voor andere culturen en die het goede daarin wilden waarderen, zelfs als hun beeld van die culturen niet van enig droomdenken gespeend was. De cultuurrelativistische houding ten aanzien van de Verlichting bergt, kortom, een curieuze paradox in zich.

De Verlichting: universeel?

Het universalistische gedachtegoed dat de Verlichting uitdraagt wordt in sommige kringen sceptisch ontvangen. Anders dan in de achttiende eeuw, toen men onderstreepte wat alle mensen gemeen hadden, is het nu niet ongebruikelijk om juist de verschillen tussen culturen te accentueren. Twijfel aan de Verlichting en haar eventuele universele geldigheid wordt gevoed door het idee dat de Verlichting een fenomeen is dat zowel historisch als geografisch is bepaald. Anderen zijn daarentegen de mening toe-

gedaan dat deze historische en geografische contexten een aanspraak op universele geldigheid niet a priori in de weg hoeven staan. Zijn in heden en verleden idealen van de westerse Verlichting niet omhelsd door mensen in niet-westerse culturen? Hebben niet tal van niet-westerse staten in 1948 de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens ondertekend (ook landen die zich er in de praktijk niet aan houden)? Handelt een organisatie als Amnesty International, die opkomt voor mensenrechten waar ook ter wereld, niet in aansluiting op een verlicht universalisme?

De postmoderne critici kunnen de hand schudden met rechtzinnige gelovigen en (neo-)conservatieven die eveneens anti-verlichte sentimenten koesteren, zij het op andere gronden. De Verlichting – door hen steeds moeiteloos in een adem genoemd met de Franse Revolutie – zou de leegloop van de kerken hebben veroorzaakt; het geloof in een transcendente God hebben ondermijnd en daardoor de moraal op de helling gezet; een individualisme hebben gepredikt waaraan onze samenleving ten gronde gaat.

Dat de leegloop van de kerken behalve ideële ook sociale en andere factoren als oorzaak zou kunnen hebben; dat verreweg de meeste verlichten in een transcendente God geloofden; dat het gewraakte individualisme, indien al tot het verleden te herleiden, met evenveel recht geworteld zou kunnen zijn in een vroomheidsbeweging als het piëtisme, komt in een dergelijke kritiek op de Verlichting te weinig aan de orde. Ook blijft de boeiende vraag onderbelicht in hoeverre het christendom zelf de voedingsbodem is geweest van de Verlichting, en in hoeverre kerk en geestelijkheid zelf daartoe de aanzet hebben gegeven. De conservatieve kritiek doet in deze vorm eerder denken aan het sprookje van een boze verlichte wolf die het brave christelijke Roodkapje opslokt.

Polemiek tegen de Verlichting is niets nieuws, die is er vanaf het allereerste moment geweest. Het proces van ‘verlichten’ gaat niet zonder slag of stoot. Wanneer in onze tijd christenen aan moslims voorhouden dat ook zij een Verlichting zouden moeten doormaken, dan gaan diezelfde christenen er nogal eens aan voorbij dat de

trokken, af te wenden, maar integendeel, door loutering van onze verbintenis met hen in aanraking te komen met dat wat zich in hen openbaart als schoonheid, als genot, als gevoel van welbehagen. De chassidische leer verkondigt dat het leven van vreugde aan de wereld, wanneer wij deze vreugde met ons gehele wezen louteren, leidt tot vreugde in God.

In het verhaal van de ‘zienen’ schijnt daarmee in tegenspraak te zijn dat er bij de verschillende wegen naast die van het eten, ook een van het vasten als voorbeeld wordt aangehaald. Beschouwen wij dit echter in het kader van de gehele chassidische leer, dan zien wij dat een zich-onthouden van het natuurlijke leven soms wel een voor de mens noodzakelijk begin van de weg, soms ook, op kruispunten van het bestaan, een voor hem noodzakelijke afzondering kan inhouden, maar dat dit niet de gehele weg kan gelden. Menigeen moet met vasten beginnen en steeds opnieuw beginnen, daar het voor hem kenmerkend is dat hij pas door de ascese

21 jaar
Joods orthodox
Gemeenteraadslid In Amstelveen voor de PvdA

Van huis uit ben ik gelovig opgevoed. Voor mij heeft het geloof een sterke sociale functie; op sabbat en tijdens de vele joodse feestdagen komt iedereen bij elkaar. Er is tijd voor familie, vrienden, de snoge, voor samen spelletjes doen. Dat vind ik waardevol. De sabbat haalt me wekelijks uit de sleur, het geeft me de mogelijkheid tot rust te komen, aandacht aan spiritualiteit te geven, niet alleen met mezelf bezig te zijn. Het volgen van de regels van het jodendom geeft me de mogelijkheid mijn discipline te ontwikkelen en dat versterkt me. Ze maken een beter mens van me.

In de politiek ben ik vooral met sociale zaken bezig; ik ben woordvoerder voor het jeugdbeleid. Mensen kunnen gelukkiger zijn dan ze nu zijn. Dat te bewerkstelligen is mijn doel. Centrale begrippen voor mij zijn; respect, verdraagzaamheid, openheid, reflectie. Voor mij hebben politiek en religie niet veel met elkaar te maken. Joods zijn zie ik als iets voor mezelf. Het zijn verschillende omgevingen. Ik hou van het sociale. Misschien dat daar mijn joodse opvoeding in mee speelt. Maar hoe ik naar de samenleving kijk, staat los van mijn geloof."

Nachshon is voorzanger in de Amsterdamse Portugese Synagoge. Daar is hij geportretteerd.

Zie voorts: Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Uitgeverij Vantilt, Nijmegen 2007.

Een nieuwe tijd van Verlichting?

Tot slot: opvallend is dat het thema ‘Verlichting’ in staat is emoties los te maken die andere geestesstromingen of historische perioden niet of nauwelijks schijnen op te roepen. Wie debatteert anno 2008 over de middeleeuwen, de Reformatie, of de victoriaanse tijd in termen van ‘redding of ondergang’ zoals dat over de Verlichting gebeurt? Kennelijk is hier dus meer aan de hand dan een simpel historisch fenomeen. In het huidige debat heerst wel eens de neiging om in enigszins abstracte, clichématige termen over ‘de’ Verlichting te spreken. Termen die met de historische werkelijkheid weinig meer te maken lijken te hebben: eerder krijgen we de indruk dat men debatteert over een zelf opgeroepen spookverschijnsel. Er wordt weliswaar een beroep gedaan op het historische fenomeen Verlichting zoals zich dat sinds de zeventiende eeuw in de westerse cultuur heeft gemanifesteerd, maar opvallend genoeg is de kennis van dat verleden tamelijk schraal. En wat aan kennis aanwezig is, is vaak geïnspireerd door het beeld dat de vijanden van de Verlichting geschetst hebben. Dat zo’n beeld enigszins verworden is, ook wel karikaturale trekken vertoont, hoeft nauwelijks betoog.

Gaan we een nieuwe tijd van Verlichting tegemoet, zoals de laatste tijd wel wordt beweerd? Is het voorbij met de golven van irrationaliteit die over ons slaan? Heeft emotie-tv haar langste tijd gehad? Het is op dit moment nog volstrekt onduidelijk. Maar wat vaststaat is dat kennis van de Verlichting, als historisch en eigentijds fenomeen, van direct belang is voor de maatschappelijke, culturele en politieke discussie in het Europa van vandaag. Daarbij komt het erop aan de veelzijdigheid van de Verlichting niet uit het oog verliezen. Het is van belang om het besef van gematigde manifestaties van de Verlichting levend te houden, en dat is meer dan alleen een academische kwestie. Hoe dan ook, zonder gedegen historische kennis van de Verlichting kan iedereen met ‘DE Verlichting’ aan de haal gaan. Voorlichting over de veelzijdige Verlichting – dat is op zich zelf een mooi verlicht ideaal.

=

Verlichting tot een intensieve strijd in hun eigen gelederen heeft geleid. Dat hoeft vanzelfsprekend een aansporing tot Verlichting niet in de weg te staan, maar dat ‘verlichten’ weerstand oproept, hoeft in het licht van de geschiedenis van de anti-Verlichting niet te verbazen. Bovendien: in het westerse christendom gaat de strijd ook nog altijd door. Met andere woorden, Verlichting is bepaald niet vanzelfsprekend. En kan soms fragieler zijn dan wij wellicht aannemen.

kritiek en afvalligheid

Verlichte godsdienstkritiek kan een gelovige ertoe brengen afscheid te nemen van zijn of haar geloof. In antiverlichte kringen is het dan ook altijd een veel gehanteerd argument geweest tegen het oefenen van godsdienstkritiek, zoals we zojuist zagen, want zulke kritiek zou maar ondermijnend voor het geloof werken. En inderdaad blijkt dat in bepaalde gevallen zo te zijn. Maar zou dat een reden moeten zijn om scherpe grenzen aan godsdienstkritiek te stellen? In het algemeen is de vraag naar de grenzen van de godsdienstkritiek van fundamentele betekenis. Er gaan in onze samenleving stemmen op om die grenzen nauwer te trekken dan zij nu zijn. Maar zouden we de tijd terugwensen dat vrijdenkers en anderen achter de tralies verdwenen alleen omdat zij zich in kritische zin uitten over godsdienstige zaken?

En verder wat afvalligheid betreft, is het op z’n minst opmerkelijk dat diezelfde Nederlandse intellectuelen die nog niet zo lang geleden de klaagzangen van afgewaaide gereformeerden hartelijk verwelkomden en hun afvalligheid als een terechte stap begroetten, nu nog wel eens een andere toon aanslaan wanneer het om zulke verschijnselen in andere godsdiensten gaat, zoals de islam. Over de islam gesproken: dat de verhouding van religie en Verlichting via de band van de islam in onze tijd een actuele kwestie is geworden, behoeft nauwelijks betoog. Maar daarmee is niet alles gezegd. Want ook in het westerse christendom zijn er voldoende verschijnselen en ontwikkelingen die die actualiteit veroorzaken. Daarbij gaan de gedachten als vanzelf uit naar de Verenigde Staten, maar ook het ‘nieuwe Europa’ leidt tot een reeks vragen rond het thema religie en Verlichting.

tot bevrijding van zijn slaafse verbondenheid aan de wereld, tot de diepste inkeer in zichzelf, en van daar tot de verbinding met het absolute kan komen. Maar nooit mag deze ascese het leven van de mens gaan beheersen. De mens dient zich van de natuur slechts te verwijderen om vernieuwd tot haar terug te keren en, door het gelouterde contact met haar, de weg tot God te vinden. De tekst uit de Schrift over Abraham die de engelen onthaalt: ‘En hij stond bij hen onder die boom, en zij aten’, legde Rabbi Susja als volgt uit: dat de mens boven de engelen staat, daar hij de hun onbekende diepere zin van het eten kent, die het heiligt. Abraham betrok op de engelen, die het eten niet kenden, die diepere zin, waarmee hij dit aan God placht te wijden. Iedere natuurlijke handeling leidt, wanneer zij geheilgd wordt, tot God, en de natuur heeft de mens nodig om datgene aan haar te voltrekken wat geen engel aan haar voltrekken kan: haar heiligen.

Een volgeling van de Rabbi van Lublin vastte eens van Sabbat tot Sabbat. Vrijdagmiddags overviel hem een zo hevige dorst, dat hij meende te zullen sterven. Daar ontdekte hij een bron; hij ging er heen en wilde drinken. Maar meteen bezon hij zich; omwille van een luttel uur dat hij het nog moest volhouden, zou hij het gehele werk van deze week tenietdoen? Hij dronk niet en verwijderde zich van de bron. Trots steeg in hem op, de zware beproeving te hebben doorstaan. Toen hij dit besefte, sprak hij tot zichzelf: 'Beter er heen te gaan en te drinken, dan dat mijn hart tot hoogmoed verval.' Hij keerde om en ging terug naar de bron. Reeds wilde hij zich vooroverbuigen om water te putten, toen hij bespeurde dat de dorst van hem geweken was. Na het aanbreken van de Sabbat betrad hij de woning van zijn leermeester. 'Lapwerk!', riep deze hem al op de drempel toe.

Toen ik dit verhaal in mijn jeugd voor het eerst hoorde, was ik

getroffen door de hardheid waarmee de meester hier zijn ijverige en toegewijde leerling behandelt. Deze spant zich tot het uiterste in om een zware taak van ascese te vervullen, hij voelt zich in de verleiding gebracht haar af te breken en overwint die verleiding, en na dit alles oogst hij niets dan een afkeurend oordeel van zijn leermeester. Wel ontsproot de eerste aarzeling aan de macht van het lichaam over de ziel, een macht die eerst gebroken moest worden, maar de tweede kwam voort uit het edelste motief: liever te falen, dan om te slagen aan de hoogmoed ten prooi te vallen! Hoe kan men nu om een dergelijke innerlijke worsteling berispt worden? Wordt hier van de mens niet te veel geëist? Veel later (maar toch meer dan een kwart eeuw geleden), namelijk toen ikzelf deze geschiedenis voor de overlevering navertelde, begreep ik pas dat het er hier hoegenaamd niet om gaat van de mens iets te eisen. De *zaddik* van Lublin stond niet bepaald als een voorstander van ascese bekend, en wat de chasid op zich nam, deed

22 jaar
Moslim
Actief bij Meiden van Halal

"Mijn geloof geeft me energie, het laadt mijn batterij op. Met veel mensen in de moskee bidden, met zijn allen de ramadan vieren; dat geeft een groot saamhorigheidsgevoel. Mijn geloof geeft me een leidraad om een goed mens te zijn. In de koran vind je daar allerlei voorschriften voor, maar ook tips. Zoals dat het goed is voor je man en je kinderen te zorgen, want zij zijn belangrijk. En dat je een voorbeeld kan nemen aan de profeet Mohammed; hij was een goede en geduldige moslim. Dit leven is van belang, maar uiteindelijk gaat het om het hiernamaals. Door hier een goed mens te zijn, krijg je een paradijselijk plekje in het hiernamaals.

Als "Meiden van Halal" hebben we tv-programma's gemaakt over allerlei maatschappelijke onderwerpen. Wat ik daarin vooral wil overbrengen is dat iedereen gelijk is. Ik wil aan 'witte' Nederlanders en aan mijn eigen achterban laten zien dat ik normaal ben en dat ik kansen heb. Mijn geloof en maatschappelijke betrokkenheid hebben alles met elkaar te maken. Het geloof zegt dat het goed is je verantwoordelijkheid te nemen, zelfstandig te zijn, goed werk te doen. En ook om respect te hebben. Iedereen heeft recht op zijn eigen ruimte. Dit zijn meningen die we in onze programma's hebben uitgedragen en die komen rechtstreeks uit mijn geloof."

Hajar is gefotografeerd in de Taibah Moskee in Amsterdam Zuid Oost. Zij vindt deze één van de mooiste moskeeën in Amsterdam.

hij zeker niet om deze te behagen, maar omdat hij hoopte op deze wijze een hogere trap van innerlijke ontwikkeling te bereiken; en uit de mond van de zieker zelf had hij immers vernomen dat in het beginstadium van de persoonlijke ontwikkelings, en later, op kritieke ogenblikken, het vasten hiertoe kan dienen. Wat de meester dus tot de leerling zegt, nadat hij klaarblijkelijk met volledig begrip het beloop van diens waagstuk had gadegeslagen, betekent zonder twijfel: 'Op deze manier stijgt men niet tot een hogere trap.' Hij waarschuwt de leerling voor iets wat deze noodzakelijk belet zijn doel te bereiken. Wat echter dit 'iets' is, wordt ons duidelijk genoeg. Gelaakt wordt dat men voorwaarts dringt en weer terugwijkt; dit heen en weer zwenken, dit zigzagkarakter van het handelen, is het bedenkelijke. Wat tegenover het 'lapwerk' staat, is het werk uit één stuk. Hoe volbrengt men echter werk uit één stuk? Niet anders dan met een tot eenheid gekomen ziel. Toch overvalt ons weer de vraag of een mens hier niet te hard wordt

jong, gelovig — en politiek

Wat motiveert jongeren om politiek actief te worden? Speelt hun geloof hierbij een rol? Bernice Siewe fotografeerde en interviewde voor deze Helling vier jongeren voor wie geloof en politieke betrokkenheid soms alles en soms niks met elkaar te maken hebben.

Een portretserie van Bernice Siewe

de Islam als inspiratiebron voor

De politieke islam is het kind van de seculiere politiek, geboren op de puinhopen van de seculiere regimes in de Arabisch-islamitische wereld. Zijn aantrekkingskracht wordt sterk gevoed door de weerstand tegen het kolonialisme en de hegemonie van het Westen.

Na de val van de Berlijnse muur in 1989 verklaarde Willy Claes, de toenmalige secretaris- generaal van de NAVO, de islam tot de nieuwe vijand van het Westen na het failliet van het communisme. Sindsdien zijn de Westerse ogen continu gericht op deze godsdienst. Maar de islam zit pas vanaf elf september 2001 scherp op het netvlies van de wereld. Na de aanslag op de Twin Towers in New York wordt de islam in het Westen voornamelijk geassocieerd met terrorisme en geweld. Deze associatie berust voor een deel op onweerlegbare feiten. Er zijn immers moslims die in naam van de islam blindelings geweld gebruiken. Voor een ander deel gaan achter deze associatie politieke strategieën schuil die de terroristische kaart graag spelen om het legitieme gewapende verzet van de moslims te diskwalificeren en te breken – zoals in het geval van het verzet van Hamas tegen Israël en van de Irakezen tegen de bezetting van hun land door de Verenigde Staten. De politieke islam wordt in het Westen in de regel voorzien van een conservatief religieus etiket en politiek beschouwd als een reactionaire beweging. Is deze etikettering juist en conform de realiteit van de Arabisch-islamitische wereld?

Fundamentalisme

De politieke islam is in belangrijke mate geïnspireerd door het fundamentalisme. Deze religieuze stroming wil terug naar de zuivere letter van de Koran en de navolging van de ‘salaf’, de ouden uit de tijden van de profeet en de eerste kaliefen. Belangrijke exponenten van deze restauratie van de zuivere islam zijn de Irakees Ibn Hanbal (9e eeuw), de Syriër Ibn Taymiya (12e eeuw) en de Saoedische Ibn Abd al-Wahab (18e eeuw). Hun roep om terug te keren naar de zuivere islam viel vaak samen met ongenoegen over de crises in de islamitische ‘oema’ (natie) in het Midden-Oosten: de bloedige onderlinge conflicten bij de steeds terugkerende twisten over de legitimiteit van de opvolgers van de profeet, de inval in Irak door de Mongolen, de kruistochten, dan wel de kolonisatie door Turkije. Deze conservatieve ideologie werd echter in de negentiende eeuw door twee belangrijke denkers doorbroken: de Afghaan Jamal-Eddine al-Afghani en de Egyptenaar Mohamed Abdou. Deze

invloedrijke fundamentalisten hadden een belangrijk en vernieuwend project: ondanks hun verzet tegen de Europese hegemonie wilden ze de Westerse democratie verzoenen met trouw aan de islamitische traditie. Ook kreeg de rede een belangrijke plaats in hun islamitische beschouwingen. Hun project werd echter aanzienlijk tegengewerkt door het toen nog steeds levende ressentiment bij de elite tegen het Westen als gevolg van het breken van de modernisering van Egypte door Europa en als gevolg van de latere kolonisering van datzelfde Egypte door de Engelsen. Sindsdien kent het fundamentalisme slechts een éénrichtingsverkeer: weg met de Westerse morele waarden en terug naar de zuivere islamitische bron!

Nationalisme

Als gevolg van het Europese kolonialisme in praktisch alle Arabisch-islamitische landen vanaf de negentiende eeuw werd het fundamentalisme in toenemende mate overvleugeld door nationalistische bewegingen. Door het verzet tegen de Europese kolonisator heeft het (Arabisch) nationalisme als het ware de agenda van het fundamentalisme overgenomen. Toen bijvoorbeeld Frankrijk in 1944 in Marokko de bewoners van Berberse afkomst probeerde te scheiden van de andere Marokkanen van Arabische afkomst (*Decret Berbère*) omdat ze verschillende afkomst en juridische tradities hadden en verschillende talen spraken, heeft de nationale beweging – waarin beide bevolkingsgroepen vertegenwoordigd waren – zich met succes krachtig verzet tegen deze verdeel-en-heers-politiek. De reactie van de nationale beweging luidde duidelijk en trots: “We zijn allebei moslims en de Arabische taal is de taal van de Koran!”. De Franse, Engelse en Nederlandse kolonisatoren zijn uiteindelijk in de tweede helft van de twintigste eeuw door het nationalistische verzet verjaagd uit alle Arabische en islamitische landen: Noord-Afrika, het Midden-Oosten en Indonesië. De leiders van deze nationalistische bewegingen werden de nieuwe leiders van deze landen. Na de eerste overwinningsoes werden de bevolkingen van deze landen soms zeer snel geconfronteerd met groot sociaal en economisch onrecht. De nieuwe elite werkte meer aan zelfverrijking dan aan de welvaart

aangegepen. Het is in onze wereld nu eenmaal zo ingericht dat de een – onverschillig hoe men het uitdrukt, ‘van nature’, of ‘door genade’ – een ziel heeft die een ondeelbaar geheel is, een ziel ‘uit één stuk’, en dientengevolge daden die één geheel vormen, daden uit één stuk volbrengt, omdat zijn natuurlijke zielsgesteldheid ze hem immers zo ingeeft en hem daartoe in staat stelt; de ander daarentegen heeft een ingewikkeld zielscomplex vol tegenstrijdigheden, en daardoor wordt uiteraard zijn handelen bepaald; zijn remmingen en verstoringen vloeien voort uit de remmingen en verstoringen van zijn ziel, haar onrust komt in zijn onrust tot uiting. Wat kan dus een zodanig aangelegde mens anders doen dan zich inspannen om de verzoeken op de weg naar een zeker doel te overwinnen? Wat kan hij anders doen dan juist telkens, midden in dat wat hij verricht, zijn krachten te verzamelen, dat wil zeggen, zijn heen en weer geslingerde ziel ‘bijeen te garen’ en telkens weer, tot eenheid gebracht, op het doel te richten, en

Verzet

van de brede lagen van de bevolking. De corruptie greep snel om zich heen. De armen werden vaak aan hun lot overgelaten. Deze situatie vroeg duidelijk om verzet van de kant van de bevolking. Dit was dan ook één van de belangrijkste motieven voor de oprichting van de beweging van de ‘Moslim Broeders’ in Egypte in 1927 onder leiding van Hassan el Banna, grootvader van de huidige vermaarde islamgeleerde Tariq Ramadan. Geleidelijk kreeg deze beweging navolging in andere landen: Jordanië, Soedan, Tunesië, Marokko, Indonesië, etc. In Algerije waar de zelfverrijking van de heersende elite een abjecte dimensie kreeg werd de islamitische beweging (*Front Islamique du Salut*) door de meerderheid van bevolking verwelkomd als een integer en sociaal alternatief voor het alom corrupte regime. In Lybië wist kolonel Kaddafi de opkomst van een islamitische beweging handig te voorkomen door enerzijds de integratie van de islam in zijn leiderschap en het positioneren van de islam als de derde weg (Groen Boek) naast het kapitalisme en het communisme en anderzijds door een redelijk profijt door de bevolking van de olierijkdom. In Marokko heeft wijlen koning Hassan het lange tijd zonder islamitische beweging weten uit te houden dankzij de combinatie van wereldlijk en godsdienstig leiderschap. Ook het feit dat hij een verre afstammeling van de profeet zou zijn heeft daarbij geholpen. Maar de zelfverrijking, de corruptie en de armoede gepaard gaande met een repressieve politiek, brachten uiteindelijk ook hier een islamitische tegenbeweging tot stand. Het zelfde patroon voltrok zich in Tunesië. Al die landen waar de islamitische bewegingen sterk opkwamen hadden één gemeenschappelijk kenmerk: de seculiere politieke partijen waren of zelf deel van de macht geworden en dus gecorrumpeerd en onbetrouwbaar in de ogen van de bevolking of, in geval van een radicale oppositie, definitief gebroken door de heersende machthebbers door liquidaties, verdwijningen en langdurige gevangenschap. Hierdoor ontstond tegenover deze heersers een politiek vacuum. In die leemte zijn de islamitische bewegingen met succes gesprongen. De sterkte van deze bewegingen ligt in het geloof als mobiliserende kracht en breekijzer tegen de absolute macht van de

heersers in combinatie met een breed sociaal en maatschappelijk werk onder het arme deel van de bevolking: onderwijs, medische hulp, financieel steun, etc. Ook ligt hun politieke ideologie dichter bij de bevolking dan het communisme of het socialisme. Het gevolg hiervan is een toenemende sympathie en steun onder de bevolking en een revival van de islam als bron van gerechtigheid en integriteit. De moskees zijn tegenwoordig op vrijdag overvol. In het Midden-Oosten doet zich een zelfde ontwikkeling voor: de islamitische bewegingen zijn de enige sociale en politieke krachten die geloofwaardig zijn in de ogen van brede lagen van de bevolking. In Palestina heeft de islamitische Hamas, dankzij haar sociale werk en haar verzet tegen Israël, en tegen de corruptie binnen de seculiere organisatie Fatah, deze laatste volledig overrompeld bij de laatste landelijke verkiezingen. De islamitische beweging Hezbollah in Libanon is om haar sociale werk en haar succesvol militaire verzet tegen Israël zeer populair, niet alleen in Libanon maar ook in de hele islamitisch-Arabische wereld. Een tweede succesfactor voor de islamitische bewegingen – naast hun verzet tegen sociaal onrecht en corruptie in het binnenland – ligt in hun verzet tegen de Verenigde Staten. De Amerikanen worden in de Arabisch-islamitische wereld gezien als de sponsors en zetbazen van de corrupte en repressieve regimes. Door hun bezetting van Irak, hun onvoorwaardelijke steun aan Israël en het feitelijk goedkeuren van de bezetting van Palestina kunnen de Amerikanen nergens in deze landen rekenen op enige sympathie van de kant van de bevolking. Integendeel. De islamitische bewegingen worden gezien als de enige krachten die niet buigen voor de Amerikanen. Zolang het Westen een hypocriete politiek voert in het Midden-Oosten en zeker als ook Turkije afgewezen wordt door de Europese Unie dan zal de kloof tussen beide werelddelen groot blijven en zullen de islamitische bewegingen aan gewicht winnen.

Soms, daartoe gedwongen door de heersende seculiere macht maar soms uit eigen strategie kiezen de islamitische bewegingen ervoor om zich om te vormen tot politieke partijen om binnen het heersende politiek systeem te opereren. In het ene geval (Algerije) is dit ingegeven door de strategie om

het systeem van binnenuit te veranderen, in het andere geval (Turkije, Marokko) om te laten zien dat het niet de bedoeling is om een islamitische staat te vestigen maar wel om de morele en ideologische ontsporing van de seculiere machthebbers te corrigeren. In sommige landen zoals Tunesië wordt de islamitische partijen de toegang tot de politieke arena formeel verboden of feitelijk onmogelijk gemaakt. In Algerije heeft het leger begin jaren negentig met steun van Frankrijk op het laatste moment de landelijke verkiezingen geannuleerd om te voorkomen dat de *Front Islamique du Salut* (FIS) een overweldigende overwinning zou boeken na een verpletterende succes bij de gemeenteraadsverkiezingen. Sindsdien verkeert Algerije in één van de bloedigste fasen van haar geschiedenis. Zowel de regering als de FIS schuwde hierbij het gebruik van blind geweld allerminst. De islam als godsdienst kan blijkbaar zowel het beste als het slechtste in de mens naar boven brengen! In Marokko heeft de huidige koning een andere weg gevolgd: net vóór de landelijke verkiezingen van juli 2007 werden nieuwe kiesdistricten ingevoerd. In de districten waar de islamitische Parti pour le Développement et la Justice (PDJ) zeer populair was viel het minste aantal zetels te winnen. In Egypte hebben de Moslim Broeders ondanks de tegenwerking van de regering een behoorlijke vertegenwoordiging in het parlement, maar niet genoeg om de macht van Mubarak te breken. Datzelfde geldt ook in Jordanië. Ook in Libanon heeft Hezbollah gekozen voor de politieke participatie en is thans vertegenwoordigd in het parlement. In Turkije is de AKP van premier Erdogan zeer populair, heeft een sterke machtspositie in het parlement en leidt Turkije langzamerhand via allerlei hervormingen naar de integratie binnen de Europese Unie. Erdoğan heeft duidelijk de les van Mohamed Abou in de praktijk gebracht. Hij heeft de westerse democratie verzoend met trouw aan de islamitische traditie. Hamas moest zich van het Westen eerst omdopen tot een politieke partij en meedoen aan de verkiezingen in Palestina maar kreeg op instigatie van Israël snel het etiket ‘terroristische organisatie’ van Europa en Amerika zodra ze een grote overwinning boekte. Het ressentiment tegen het Westen en zijn lokale “marionetten” zal

»

bovendien nog bereid zijn, zoals de chassid in ons verhaal dit doet, wanneer de hoogmoed hem bevangt, zelfs het doel te offeren teneinde de ziel te redden?

Wanneer wij, van deze vragen uitgaande, dit verhaal nog eens op de keper beschouwen, dan zien wij pas welke lering er verschoen ligt in de kritiek van de ‘ziener’. Het is de lering dat de mens in staat is van zijn ziel een eenheid te vormen. De mens met het ingewikkelde zielscomplex vol tegenstrijdigheden is niet verloren; zijn innerlijkste wezen, de godskracht in zijn diepte, vermag op hem in te werken, hem te wijzigen, de krachten die elkaar tegenwerken, te verbinden en de elementen, die uiteenstreven, in elkaar te doen versmelten; hij kan van hem een eenheid scheppen. Een zodanige eenwording moet zich voltrekken voordat de mens een buitengewoon werk op zich neemt. Slechts met de tot eenheid gekomen ziel zal hij in staat zijn dit zó te doen dat het geen lapwerk, maar werk uit één stuk wordt. Dat is het dus wat de ziener de chas-

passie

» hierdoor alleen maar sterker worden in de Arabisch-islamitische wereld. En de aantrekkingskracht van de islamitische bewegingen des te groter!

In de ogen van de bevolking zijn ze de enigen die het hoofd kunnen bieden aan de macht van de corrupte en repressieve regimes. Het breken van de macht van de Shah van Iran in 1979 is een sprekend voorbeeld daarvan. Ze belichamen tevens het enige echte verzet tegen de hegemonie van Amerika en de bezetting van Palestina door Israël.

De opkomst van de politieke islam is duidelijk het gevolg van het failliet van de seculiere heersers. De coalitie tussen deze heersers en Amerika maakt de positie van deze politieke stroming bij de bevolking alleen maar sterker. Bij eerlijke verkiezingen zoals in het geval van Turkije en Palestina zou de politieke islam in nog meer landen aan de macht komen.

In Nederland biedt de verzorgingstaat en het sociale stelsel de politiek islam geen aanleiding om voet aan de grond te krijgen. Daarnaast geldt dat de overgrote meerderheid van de moslims zich thuis voelt in de Nederlandse democratie en rechtsorde. Tot nu toe hebben de moslims ervoor gekozen om binnen de bestaande partijen te integreren. Zolang ze als migranten werden gezien, met een zwakke sociaal-economische positie, werden hun belangen – met name door de linkse partijen – redelijk verdedigd. Maar zodra ze bleken ook een godsdienst te hebben raakten deze partijen in de war. Immers links heeft allang de godsdienst achter zich gelaten. Het gevolg hiervan is dat (extreem)rechts al sinds 2002 het debat domineert. Links viel stil. Wil links nog een band houden met de moslims dan zal ze haar positie ten opzichte van de godsdienst (islam) moeten herdefiniëren: de seculiere democratie verzoenen met de religieuze (islamitische) identiteit. Ook de linkse mens leeft niet bij brood alleen! Doet links dat niet en hebben de moslims voldoende kaders, dan zal de politieke islam op een gegeven moment in de Nederlandse arena binnentreden. Ook hier zou de politieke islam ten tonele verschijnen omdat de seculiere partijen het laten afweten!

=

Het is een denkreflex die mij al vaker is opgevallen bij hoe men de publieke, sociale en politieke uitingen en collectieve acties inschat en beoordeelt die we islamisme zijn gaan noemen. Het Westen is bij voorbaat achterdochtig over de politieke of maatschappelijke lieden die vanuit een religieuze overtuiging deelnemen aan civil society en politiek, of het nu hier in Nederland is of in de islamitische wereld. Een bevriende directeur van een kleine, maar belangrijke internationale organisatie voor steun aan journalisten wereldwijd had een interne crisis moeten bezweren toen hij tegen de zin van zijn medewerkers had besloten om een Marokkaanse krant met een islamitische profiel te steunen bij de professionalisering van hun journalistieke vaardigheden.

sid verwijt: dat hij zijn waagstuk heeft ondernomen met een nog verdeelde ziel, midden in het werk gelukt het tot eenheid brengen niet. Men moet nu echter ook niet denken dat de ascese de eenwording teweeg zou kunnen brengen; zij kan zuiveren, kan tot concentratie voeren, maar zij kan niet bewerkstelligen dat het resultaat daarvan behouden blijft totdat het doel is bereikt, zij kan de ziel niet tegen haar eigen tegenstrijdigheden beschermen.

Nu moet men weliswaar één ding voor ogen houden: dat geen eenwording van de ziel ooit definitief is. Zo-als ook de van nature meest harmonische ziel toch soms met innerlijke moeilijkheden te kampen heeft, zo kan ook zij die deze eenheid het vurigst tracht te veroveren, haar nooit volkomen bereiken. Maar al datgene wat ik in ziele-eenheid ver-richt, werkt op mijn ziel terug, werkt in de richting van een nieuwe en hogere eenwording; wat op deze wijze wordt verricht, voert mij, zij het langs velerlei omwegen, tot een bestendiger eenheid

of rancune?

De desbetreffende organisatie wil bijdragen aan democratisering van samenlevingen door het verhogen van de kwaliteit van journalistiek. Maar de woorden 'journalistiek', 'democratisering' en 'islam' konden volgens zijn medewerkers kennelijk onmogelijk samengaan.

Wie voorbij het achterlijke, of zo je wilt juist romantische aura kijkt dat om de bebaarde of behoorde moslimactivisten en/of-terroristen hangt, treft in het islamisme een waaijer van groeperingen en denkstromen met verschillende politieke doeleinden, strategieën en tactieken aan.

In het huidige door islamofobie gegijzelde Nederland leidt de stelling dat islamisme vele verschillende gedaantes, oorzaken en consequenties kent onmiddellijk tot hoon en woede, zoals de schrijvers van het in 2006 geschreven rapport van de Wetenschappelijke Raad voor Regeringsbeleid over islamitisch activisme moesten ervaren. Maar een dergelijke boosheid tegenover iedere inzichtgevende bevinding over de wereld van de islam zegt meer over de mentale toestand van een staat, een volk of een regeringsleider dan over de feiten.

Toen president Bush zich klaar maakte om Irak binnen te vallen, liet hij zich adviseren door Irakese zakenmannen die al dertig jaar hun vaderland niet gezien hadden en die bereid waren hem gerust te stellen met de boodschap dat Irak in tegenstelling tot Iran een zeer seculair land was en dat islamisme van welke soort en welke maat dan ook nooit en te nimmer voet aan de grond zou kunnen krijgen bij het wegvallen van Saddam. Het Irak van 2008 is echter in de ban van een sjiiitische politiek en een soennitische anti-politiek. En dat had Bush kunnen weten wanneer hij niet alleen geluisterd had naar de dikke zakenmannen die hem vertelde wat hij graag wilde horen, maar ook naar andere, beter geïnformeerde Irakezen in de Verenigde Staten – want die waren er toen ook!

Het denken over de aard en de impact van de politieke islam in het Westen lijdt aan zowel een systematische onderschatting als overschatting van het vraagstuk. Wij onder-

schatten de passie en het verlangen naar verandering en vooruitgang bij islamisten. Wij onderschatten hun aardse ambities, omdat die verhuuld gaan achter hun religieuze articulatie en een politieke retoriek die doorspekt is met veertienhonderd jaar oude heilige teksten. Maar aan de andere kant overschatten we de onverenigbaarheid van een islamitische en een liberale democratie, omdat wij, maar ook vele islamisten zelf, het afwijzen van Westerse dominantie binnen de wereld van islam verwarren met het afwijzen van democratie.

Deze dubbele vertroebeling van onze waarneming van het islamisme en zijn politieke activisten wereldwijd, brengt het Westen telkens in moeilijkheden. We lopen de kans mis om onder de islamitische activisten de mogelijke partners te herkennen en aan ons te binden. We missen bovendien de juiste scherpzinnigheid om onze islamistische vijanden effectief uit te schakelen. Al Qaida is nog altijd alive and kicking en in Afghanistan worden de Taliban met de dag sterker. Aan de westelijke grenzen van dit Afghanistan, in Iran, deed de voormalige en liberaal gezinde Iraanse president Khatami in 2002 de Amerikaanse regering een aanbod dat geen enkele rationele politicus zou kunnen afwijzen. Hij deed een verregaande tegemoetkoming aan de Amerikaanse eisen, zoals de erkenning van een twee statenconflict in Israël en Palestina, demilitarisering van Hezbollah én het stopzetten van uraniumverrijking. Maar president Bush had geen zin om een deal te sluiten met een Mullah. Wat hij voor deze Mullah terugkreeg was de niet geestelijke president Ahmadinejad. Hij kreeg een evenknie die, in de woorden van Khatami, "van hetzelfde hout is gesneden als Bush".

De scherpzinnigere Westerse politieke analisten van de wereld van de islam, zoals Olivier Roy en Graham Fuller, wijzen ons op de grote differentiatie binnen het islamisme. Islamisme is geen coherent verschijnsel, maar eerder een continuüm met een democratisch opererende AK-partij aan het ene uiteinde en Al-Qaida aan het andere.

Ze hebben gelijk: we moeten de grote verschillen inzien, en toch zijn er naar mijn

mening genoeg sociaal-historische en sociologische gemeenschappelijk wortels te vinden om wel een gemeenschappelijke drijfveer van islamisten te kunnen herkennen.

Die drijfveer, is mijn stelling, is eerder passie dan angst, eerder hoop dan wanhoop. Het was niet met het oproepen van gevoelens van rancune dat Khomeini duizenden, miljoenen jonge Iraniërs tegen de Sjah de straat op kreeg. Het was met de belofte dat ze de leiders en voortrekkers zouden zijn van de wederopstanding van het ooit zo machtige Perzië. Dat ze goed waren voor niet minder dan pracht en glorie, en dat hun moslimidentiteit niet een belemmering, niet een handicap, maar een zegen, een gift was waar ze trots op mochten zijn.

De magere Saoedi-Arabiër die het in zijn hoofd haalde om in 2001 met zijn mannen Amerika de oorlog te verklaren, zag het als een zeer realistische optie dat hij op lange termijn de winnaar zou blijken. Tja en waarom ook niet, hij had toch ook mee gevochten bij het verbannen van de Sovjets uit Afghanistan. De uiteindelijke terugtrekking van Amerikaanse troepen uit het 'bezette' Midden-Oosten en in het bijzonder uit zijn Saoedi-Arabië zou de kans voor hem en zijn makkers zijn om in dat land de scepter te zwaaien.

De Turkse AK-partij, die bij elke volgende poging van de zittende seculaire elite om haar politiek de nek om te draaien aan populariteit wint, heeft tijdens haar regeerperiode het vertrouwen van het Westen weten te winnen voor haar rationele benadering van politiek. Het is geen partij van reactionairen met enkel een obsessie om de hoofddoek in dat land verplicht te stellen. Integendeel, zij wil juist gelijke behandeling voor hun gehoorde bebaarde achterban. Zij wil dat aan de deelname aan de moderniteit geen dresscode als voorwaarde wordt verbonden. Zij hebben ingezien waarvoor veel seculaire intellectuelen in de islamitische wereld blind zijn: moslim-zijn en dat uitdragen staat niet per se in contrast met democratie noch met moderniteit.

=

dan de voorafgaande. Zo bereikt men uiteindelijk dat stadium waarin men op de ziel kan vertrouwen, daar haar mate van eenheid zo groot is dat zij de tegenstrijdigheden spelenderwijze meester wordt. Waakzaam moet men weliswaar ook dan nog zijn, maar het is nu een rustige waakzaamheid.

Op een van de dagen van de Chanukka-viering trad Rabbi Nachum, een zoon van de rabbi van Rizin, onverwachts de school binnen en trof, zoals in die dagen gebruikelijk, de leerlingen bij het damspelen aan. Toen zij de zaddiken zagen binnenkomen, schrokken zij en staakten het spel. Hij knikte hen echter vriendelijk toe en vroeg: 'Kennen jullie de regels van het damspel?' En daar er van verlegenheid geen woord over hun lippen kwam, gaf hij hun zelf het antwoord: 'Ik zal jullie de regels van het damspel vertellen. De eerste is deze, dat men geen twee zetten tegelijk mag doen. De tweede, dat men slechts vooruit en niet achteruit mag gaan. En de derde, dat, wie de overzijde heeft bereikt, mag gaan waarheen het hem

Dieti Schuppert werd voor Artsen Zonder Grenzen uitgezonden naar Somalië en ontmoette daar in een ziekenhuis de arts Ali Mire. "Het was liefde op het eerste gezicht", vertelt ze. "We wilden in Somalië blijven, maar toen na anderhalf jaar de burgeroorlog begon zijn we naar Nederland gevlucht – voor korte tijd was de bedoeling." Ze wonen echter nog altijd in Amsterdam. Het bleek moeilijk samen te worden uitgezonden naar andere Afrikaanse landen: in het net bevrijde Namibië was een blanke vrouw een probleem en in andere landen liep het stuk op het Somalische paspoort van Mire. Toen er kinderen kwamen, waaronder een gehandicapte dochter, gaven ze de pogingen op. Schuppert ging aan de slag als anesthesisch verpleegkundige en Mire wijdde zich aan de opvoeding van de kinderen: zijn diploma's worden in Nederland niet erkend. De droom om ooit in Somalië te gaan wonen leeft echter nog steeds.

Toen Ali Mire samen met Dieti Schuppert naar Nederland vertrok, gaf zijn moeder hem zijn zegen mee. "Het is geen probleem als een moslim met een christen trouwt", vertelt Mire, "Dieti hoefde geen moslim te worden; het was voor mij en mijn familie wel belangrijk dat ze gelovig was. Maar als een islamitische vrouw met een man trouwt, moet die man wel moslim worden." "Nou, dat had ik echt niet gedaan!", reageert Schuppert, "ik had me net los gemaakt van mijn strenge gereformeerde opvoeding en zat niet te wachten op nieuwe geboden en verboden. Gelukkig was Ali's familie heel liberaal en waren dat soort dingen niet aan de orde. Ik zou ook zeker niet verliefd op hem zijn geworden als hij een strenge moslim was geweest. Als we in Somalië waren blijven wonen was ik misschien wel moslim geworden, dan pas je je toch aan aan de cultuur waar je woont."

De familie van Schuppert had het moeilijker toen ze met een Afrikaanse moslim thuis kwam. "Vooral voor mijn vader was het een schok", aldus Dieti Schuppert, "Ik was zijn jongste dochter, zijn oogappeltje. Mijn vader kende alleen de Turkse gastarbeiders in het dorp en daar had hij veel sympathie voor, maar het is natuurlijk toch wat anders als je dochter dan met een moslim aankomt zetten, en ook nog een Afrikaan! Maar we wilden niet wachten, want Ali had toen alleen een tijdelijke verblijfsvergunning en dat gaf te weinig rechtszekerheid. (Intussen is hij Nederlander geworden.) Daarom zijn we in het geheim getrouwd. Toen ik thuis kwam met een trouwring om mijn vinger was het een drama. Het feit dat ik stiekem was getrouwd werd ervaren als een schande tegenover de mensen in het kleine, conservatieve dorp waar mijn ouders woonden. Toch heb ik er geen spijt van. Ik wilde gewoon met Ali trouwen en trok me niets aan van alle verwachtingen die er leefden. Waren ze er wel bij geweest, dan was het waarschijnlijk een heel krampachtige dag geworden." Uiteindelijk is het allemaal helemaal goed gekomen met de familie. De vader van Schuppert ontdekte dat Ali Mire een vriendelijke en betrouwbare man en zorgzame vader was en hij begon zich te interesseren voor Somalië en de islam. Toen hij vorig jaar overleed, droeg Ali Mire samen met zijn oudste zoon en andere familieleden de kist van Schupperts vader.

Dieti Schuppert had de gereformeerde kerk al sinds haar zestiende vaarwel gezegd en ook Ali Mire is geen praktiserend moslim, al beschouwt hij zichzelf wel als een moslim. "In de praktijk was het daarom nauwelijks een probleem", zegt Schuppert, "het enige dat we doen is geen varkensvlees eten. Ook hebben we onze zonen besneden. Verder zijn we niet erg bezig met religie. We hebben allebei niets op met extreme opvattingen. Ik heb wel tegen Ali gezegd dat ik geen kinderen met hem wilde als hij meisjesbesnijdenis zou willen." Mire: "Mijn moeder is daar zelf ook fel tegen, ze moppert nu vaak over de komst van hoofddoeken en Arabische kleding in Somalië. Wij zijn Afrikaans, zegt ze dan. Mijn ouders waren altijd al heel liberaal. Ik zie ook veel overeenkomsten tussen christendom en islam." Schuppert: "Pas toen de kinderen gingen vragen: mam, wat zijn we nu eigenlijk, werd het weer een punt. Ali zegt dan meteen: jullie zijn moslim, maar hij stuurt ze ook niet naar de koranschool." Mire: : Ik vertel ze wel over de islam en de koran en zeg ze dat er niets klopt van het beeld dat nu over de islam wordt verspreid als een extremistische godsdienst. Dat is maar een heel klein deel dat de naam van de islam besmet. Bovendien zijn er ook christelijke extremisten en daar hoor je nooit iets over. Ik irriteer me vreselijk aan uitspraken van Bush of Wilders tegen de islam. Waarom moet dat??, vraag ik me dan af. De ideeën over vrede en liefde die de islam kent wil ik aan onze kinderen meegeven." Dieti Schuppert vult aan: "Wat mij betreft gaat het om eerlijk en goed leven, een humanistische gedachte zo je wilt die je in alle religies vindt, wanneer je er goed mee omgaat."

goeddukt.'
Toch zou men, wat hier met eenwording van de ziel is bedoeld, geheel en al verkeerd opvatten indien men onder 'ziel' iets anders verstonddan de totale mens, lichaam en geest teza-men. De ziel is niet in werkelijkheid een eenheid geworden indien dit ook niet het geval is met alle fysieke krachten, met alle vezels van het lichaam. De regel uit de Schrift: 'Alles wat uwe hand vindt om te doen, doe dat met uwe macht', verklaarde de Baalsjem in die zin, dat men datgene wat men doet met zijn gehele inzet moet doen, dat wil zeggen dat ook het gehele fysieke wezen van de mens eraan deel moet hebben, dat niets van hem erbuiten mag blijven. De mens die zo een eenheid vormt naar lichaam en geest, diens werk is werk uit één stuk.

4 BIJ ZICHZELF BEGINNEN

Enkele vooraanstaande mannen in Israël waren eens bij Rabbi Jizchak van Worki te gast. Men had het over de waarde van een rechtschapen dienaar voor het huis-

houdelijk beheer; is deze goed, dan keert zich alles ten goede, zoals men ziet bij Jozef, in wiens hand alles gedijde. Rabbi Jizchak betwistte dit. 'Eens was ook ik die mening toegedaan', zei hij, 'maar toen toonde mijn leermeester mij aan, dat alles afhangt van de heer des huizes. In mijn jeugd namelijk, veroorzaakte mijn vrouw mij grote moeilijkheden, en al kon ik die zelf wel dragen, ik had toch medelijden met de bedienden. Daarom toog ik naar mijn leermeester, Rabbi David van Lelow, en vroeg hem of ik tegen mijn vrouw moest optreden. Hij antwoordde: "Waarom spreek je tot mij? Spreek tot jezelf!" Ik moest mij op deze uitlating enige tijd bezinnen, voordat ik haar begreep; ik begreep haar echter, toen ik mij op een uitspraak van de Baalsjem bezon: "Er is de gedachte, het woord, de handeling. De gedachte komt overeen met de echtgenote, het woord met de kinderen, de handeling met het dienstpersoneel. Bij hem, die in zichzelf aan deze drie de juiste plaats toekent, zal alles zich ten goede keren."

dieti schuppert & ali mire

Hij: van huis uit moslim

Zij: van huis uit gereformeerd

GETROUWD: 14 · 11 · 1989 op het gemeentehuis van Amsterdam.

Democratie in isla

De gedachte dat de islam van nature theocratisch is, dat zij onverenigbaar is met de democratie en geen scheiding der machten kent, wordt tegenwoordig veel gehoord. Tariq Ramadan reageert.

Wanneer we binnen een christelijke context willen spreken over politiek en religie, zullen we rekening moeten houden met de historische achtergronden van de verhouding tussen kerk en staat in het Westen. Verschillende modellen hebben in dit opzicht een rol gespeeld die zich beriepen op christelijke waarden. Dit geldt niet alleen voor Europa, maar ook voor de Verenigde Staten en Zuid-Amerika.

Datzelfde moet worden bedacht wanneer we de aard van de bestaande of de mogelijke betrekkingen tussen islamitische religieuze autoriteit en politieke macht willen begrijpen. Het woord 'kerk' moet hier vermeden worden, want een kerkelijke hiërarchie zoals de katholieke kerk die kent is binnen de islam niet aanwezig, noch in de soennitische noch in de sjiiitische traditie. Een diepgaand historisch onderzoek is nodig om de ontwikkeling in het moslimdenken op zich beter te begrijpen en vooral de diversiteit van de benaderingen, zoals die zijn voorgesteld door de moslimgeleerden, te onderzoeken. Een dergelijk langdurig en uitputtend onderzoek is echter niet toegepast in dit artikel. Ik zal me daarom beperken tot het geven van een mogelijk kader voor een relatie tussen religieuze autoriteit en de staat binnen een democratie.

Secularisering

Twee verschijnselen, die – vaak onuitgesproken – het debat beheersen, vragen daarbij onmiddellijk de aandacht. Het eerste heeft te maken met een historisch misverstand, het tweede met de wetenschappelijke interpretatie van de islamitische bronnen zelf. Iemand die in het Westen woont zal niets begrijpen van de debatten over secularisering, scheiding tussen godsdienst en politiek in de islamitische landen als hij deze niet in de historische context van de laatste honderd jaar plaatst. Ten tijde van de kolonisatie kregen de landen met een overwegend islamitische bevolking voor het eerst te maken met secularisering. Bij de onafhankelijkheid kregen zij de scheiding tussen religie en politiek opgelegd. Het koloniale tijdperk geldt als een duistere periode van zelfontkenning en vervreemding waarin de kolonisator probeerde zijn regels en ideologie op te leggen. Islamitische verzetsstrijders en geleerden werden gevangengezet of gedood. De islam als religieuze autoriteit werd bestreden of voor eigen doelen misbruikt. De secularisering waarmee de koloniale onderneming gepaard ging, werd daarom door de meeste moslims bepaald niet ervaren als bevrijding, noch als een proces dat sociale rust met zich meebracht. Terwijl de scheiding tussen kerk en staat in Europa en Amerika tot godsdienstvrijheid en pluralisme leidde, wordt die in de geschiedenis van de hedendaagse islamitische samenlevingen juist met het tegenovergestelde geassocieerd: onderdrukking en vervreemding. Dat gebeurt in nog sterkere mate na de onafhankelijkheid van de verschillende landen. Alle regeringen die zich seculier noemen volgen het voorbeeld van Kemal Atatürk: neutraliteit in de publieke ruimte wordt opgelegd met behulp van wetten. Wie zich verzet wordt gevangengezet of geëxecuteerd. In feite hebben we hier te maken met dictaturen, van Nasser in Egypte tot Hafez al-Assad van de Syrische Baathpartij en Saddam Hussein in Irak. Er is dus geen enkele reden om bij secularisering en de scheiding tussen godsdienst en staat te

denken aan meer vrijheid, aan respect voor religieuze pluriformiteit of aan democratie: de achtergronden zijn verschillend en de beelden staan haaks op elkaar.

Scheiding der machten

Het tweede verschijnsel betreft de simplificatie van islamitische uitgangspunten. De stelling is dan doorgaans dat de islam geen enkel verschil maakt tussen enerzijds het domein van de religie en anderzijds van de politiek. Deze hoogst discutabele visie heeft beetje bij beetje postgevat onder zowel oriëntalist als onder moslims zelf. Zij ligt ten grondslag aan talloze misverstanden die absoluut besproken moeten worden. We kunnen hier onmogelijk op het geheel van oorzaken en gevolgen hiervan ingaan, maar het is in elk geval van belang te vermelden dat er in de rechtswetenschappen en de rechtspraak (*fikh*) vanaf het begin onderscheid is gemaakt tussen de werkwijze voor het terrein van de geloofsleer en de geloofspraktijk (waarvoor de teksten de enige referentie vormen) en de werkwijze als het gaat om maatschappelijke aangelegenheden, waarvoor de teksten alleen een algemene richting aangeven (het ethisch kader). Maar in de uitwerking van de regels voor het maatschappelijk verkeer wordt persoonlijk en collectief rationeel handelen, intellectuele creativiteit en de sociale, politieke, culturele en economische context in samenhang gecombineerd. In de islamitische rechtsorde wordt vanaf het begin onderscheid gemaakt tussen enerzijds het domein van de dogmatiek en anderzijds het terrein van het collectieve rationele handelen waarin door middel van debat en onderhandeling naar het beste sociale en politieke organisatie-model voor dat moment wordt gezocht.

De geschiedenis van de moslimsamenlevingen getuigt van deze realiteit; er is sprake van een grote verscheidenheid aan benaderingen. De enige uitzondering wordt wellicht gevormd door stromingen die een letterlijke lezing van de islamitische teksten voorstaan zoals de salafisten, die overigens soms ten onrechte wahabieten worden

Toen begreep ik wat mijn leermeester bedoeld had: dat alles van mijzelf afhangt. Dit verhaal raakt aan een van de diepste en moeilijkste problemen van ons leven: aan de ware oorsprong van het conflict tussen de mensen. Men pleegt de verschijnselen van het conflict allereerst te verklaren uit die motieven, waarvan de tegenstanders zich bewust zijn dat zij de aanleiding tot de botsing vormen, en uit de aan deze motieven ten grondslag liggende feitelijke situaties en voorvallen waarin de partijen verward zijn geraakt; ofwel, men gaat analytisch te werk en tracht de onbewuste complexen te ontdekken tot welke de genoemde motieven zich slechts verhouden als de symptomen van een ziekte tot het organische letsel zelf. De chassidische leer heeft met deze opvatting dit gemeen, dat ook zij de problematiek van het uiterlijke leven tot die van het innerlijke terugbrengt. Maar zij verschild hiervan op twee essentiële punten, een principieel en een praktisch punt; dat laatste is echter van nog groter gewicht.

islamitisch perspectief

genoemd. Hier worden de twee genoemde domeinen wel met elkaar verward, maar in de klassieke rechtscholen is dit niet het geval. Ten tijde van de Oemayyaden en de Abbassieden zaten de meeste oelama in raden die niet in de uitvoerende macht geïntegreerd waren. Sommigen stonden zeer kritische tegenover de politiek en vormden een duidelijke tegenmacht. Al werd regelmatig de godsdienst op het politieke vlak voor eigen doel ingezet, er was er altijd een open ruimte voor juridische, kritische reflectie. Daarbij zocht men voortdurend naar vernieuwing wat betreft begrip van de traditie, de toepassing van de religieuze leer en de samenhang van de verschillende waarden.

Democratie

Met de komst van de moderniteit kwam natuurlijk de kwestie van de democratie aan de orde in de overwegend islamitische landen. Was hier wel of niet sprake van een tegenstelling? Kon zich in een moslimland een democratie vestigen? Wat zou dit betekenen voor de relatie tussen de politieke macht en de religieuze autoriteit? Bepaalde islamitische stromingen – fundamentalisten of rein politieke oppositie – beweerden dat democratie een Westers concept was en dat moslims trouw moesten blijven aan ‘islamitische modellen’. Tegenwoordig zijn het onder andere de leden van Hizb ut Tahrir (Partij van de Bevrijding) en groepen rond de extremistische retoriek van Al-Qaeda en zijn ideoloog Ayman al-Zawahiri, die de visie promoten van universele islamitische macht, terugkeer naar een wereldwijd kalifaat en volledig samengaan van politieke macht en religie. Verreweg de meeste islamitische geleerden en denkers hangen deze benauwde visie echter niet aan. Zij voeren het debat niet op het niveau van politieke organisatiemodellen, maar op dat van de principes die eraan ten grondslag liggen. Zo keert de leer van de islam zich niet tegen de rechtsstaat, de burgerlijke gelijkheid, algemene verkiezingen, verantwoordingsplicht van de gekozenen (*accountability*) en de

scheiding van machten. Islamitische geleerden zullen deze vijf fundamentele democratische principes juist zoveel mogelijk bevorderen, mits zij goed begrepen worden en in de juiste context worden geplaatst. Feitelijk keert de islamitische leer zich in niets tegen de grondslagen van de democratie. In tegenstelling tot de dictatoriale uitwassen van de Arabische moslimlanden laten vele voorbeelden (zoals Senegal, Turkije, Indonesië en tot op zekere hoogte Iran) zien dat de democratische praktijk niet per definitie vreemd is aan een moslimsamenleving..

Wat in het debat weer centraal moet komen staan is het onvervreemdbaar en onbetwistbaar karakter van de vijf bovengenoemde principes. Moslimsamenlevingen moeten zich net als alle moslimburgers overal waar ze wonen inzetten om die te respecteren. Deze samenlevingen moeten – naar het voorbeeld van de Europese en Amerikaanse democratieën – ieder voor zich een eigen politiek organisatiemodel vinden dat aansluit bij hun geschiedenis, hun cultuur en collectieve psychologie. Op die manier zullen de principes gemeenschappelijk zijn, en in wezen universeel, maar zullen de modellen verschillen en aansluiten bij de eigen geschiedenis en context.

Crisis

Van fundamenteel belang blijft ook de duidelijke scheiding tussen enerzijds het domein van de religieuze leer waar gelovigen zich in het kader van hun zelf gekozen, persoonlijke geloof aan onderwerpen en anderzijds het domein van maatschappelijke aangelegenheden waarover burgers in de context van hun burgerlijke rechten en verantwoordelijkheden onderhandelen. Het is van wezenlijk belang dat de publieke ruimte – binnen en met respect voor het constitutionele bestel van een bepaalde samenleving – wordt gevrijwaard van elke religieuze bemoeienis met een theocratisch karakter. In de lange traditie van het recht is een dergelijke beperkte interpretatie van de islamitische leer afwezig. Geen islamitische

rechtsgeleerde heeft hiertoe ooit opgeroepen. De moderne tijd verlangt van de overwegend islamitische landen dat zij modellen vinden die de religieuze pluriformiteit erkennen, net als de individuele vrijheid van geweten en de vrijheid om een godsdienst of geen godsdienst aan te hangen. Dit moeten modellen zijn waarin de rechten van de burger (moslim of geen moslim) worden beschermd en waarin kritische deelname aan en zelfs verzet tegen de politiek wordt bevorderd.

Niets van dit alles is in strijd met de grondbeginselen van de islam. En het past in het hedendaagse islamitische denken om zich duidelijk uit te spreken over de eigen grondbeginselen en met hernieuwde energie en creativiteit sociale en politieke modellen uit te werken die daaraan voldoen en die tegelijkertijd tegemoetkomen aan de uitdagingen van onze tijd. Het gaat er niet om Westerse modellen te importeren (noch moet het Westen die modellen willen opleggen zoals op verschrikkelijke en desastreuze wijze in Irak gebeurt), maar om een nieuw en echt proces van democratisering aan te gaan waarin de onvervreembare grondbeginselen worden erkend, de machten worden gescheiden en de burgers gerespecteerd. De laatste jaren heeft het islamitisch denken zich als gevolg van de diepe crisis die zij doormaakt, ingrijpend ontwikkeld. Er is reden voor optimisme, en we mogen hopen dat de kritische geluiden die hier en daar zowel in de islamitische wereld als onder Westerse moslims te horen zijn, sterker worden en leiden tot werkelijk democratische perspectieven, die trouw zijn aan de moslimethiek en ook in overeenstemming met onze tijd.

=

Uit het Frans vertaald
door Mieke Maassen

Het principiële verschil bestaat daarin, dat de chassidische leer zich niet ten doel stelt opzichzelfstaande innerlijke conflicten te onderzoeken, maar de gehele mens beschouwt. Daarmee komt echter geenszins een kwantitatief verschil tot uiting. Veeleer gaat het hier om het inzicht dat een losmaken van samenstellende bestanddelen en processen uit het geheel steeds belemmerend werkt op een omvatten van het beeld in zijn geheel, en dat tot een werkelijke ommekeer, tot een werkelijke genezing van het individu in de eerste plaats, en daarna van diens verhouding tot zijn medemensen, uitsluitend een doorschouwen van het geheel als geheel kan voeren. (Paradoxaal uitgedrukt: het zoeken naar het zwaartepunt verlegt dit en vrijdelt daarmee het gehele proces de problematiek te overwinnen.) Dit wil niet zeggen dat niet aan alle zielsuitingen aandacht geschonken zou moeten worden; maar geen enkele hiervan mag dusdanig in het middelpunt van de beschouwing worden geplaatst alsof al het

28 Politiek en religie worden de laatste jaren op een onzalige manier vermengd, in elk geval als het om de islam gaat. Dit gebeurt van zowel islamitische als anti-islamitische kant. Wat kan links daar tegenover stellen?

Na de moord op Theo van Gogh werd de politiek in Nederland heel direct geconfronteerd met de rol van godsdienst in de samenleving. Bij GroenLinks bleef het op dit punt aanvankelijk stil. Maar binnen enkele maanden had de Kamerfractie de lijn te pakken: ingaan tegen een politiek van angst en de overreactie te lijf gaan met de deugden van nuchterheid, verdraagzaamheid en matiging.

Wat niet is gebeurd, dat is het aangrijpen van deze gebeurtenis voor de ontwikkeling van een meer expliciete lijn op het punt van godsdienst in het algemeen of van de islam in het bijzonder. Zo'n lijn heeft GroenLinks nooit gehad en ook sinds die dag niet ontwikkeld – de activiteiten van de Linkerwang daargelaten. De partij heeft wel altijd een ruime opvatting van de vrijheid van godsdienst gehad en die verdedigd, alleen heeft ze grenzen gesteld waar andere grondrechten en vrijheden in het gedrang zouden komen. Toch heeft ze her en der de naam een antigodsdienstige partij te zijn. Dat lijkt me nergens goed voor. Want vrijzinnigheid staat voor openheid voor verschillende opvattingen, ontvankelijkheid voor nieuwe inzichten en uiteraard een gezonde scepsis jegens alles wat pretendeert de volle waarheid in eigendom te hebben. Met zo'n grondhouding kan tegenwicht worden geboden aan een bedenkelijke politisering van religie. Waar het om de islam gaat vindt die van twee kanten plaats – van islamitische en van anti-islamitische kant. Deze twee kunnen elkaar versterken. Van islamitische kant gaat het om een radicale opvatting van theocratie. Van anti-islamitische kant gaat het om een generalisering van het 'antimoderne' of 'antiwesterse' karakter van de islam en zijn waarheids- respectievelijk machtsaanspraken en de gewelddadigheid waarmee die gepaard gaan. Beide vormen brengen hun eigen risico's met zich mee en beide werken in het nadeel van Nederlandse moslims. Wat kan een progressieve beweging daar tegenoverstellen?

We zijn een paar jaar verder sinds de moord op Van Gogh. We hebben een stroom aan publicaties en discussies gehad over de islam. We hebben een verschuiving meegemaakt

in de publieke opinie, onder bestuurders en bij moslimorganisaties in Nederland. Het gerechtshof in Den Haag heeft de uitspraak gedaan dat de Hofstadgroep geen terroristische organisatie is. Er is, zou je mogen zeggen, wat meer realiteitszin in het debat gekomen. Wat zijn we wijzer geworden?

We weten in ieder geval dat Mohamed B. ondanks zijn vriendenkring als een eenling heeft geopereerd. Hij is geen held geworden en navolgers zijn er niet of hebben zich in ieder geval niet bekend gemaakt. Er is zeker geen robuust netwerk van geweldbeluste djihadisten aan de dag gekomen. Er is door niet één islamitisch orgaan een woord ter verdediging van de dader geuit. Er is wel fysiek geweld tegen moslims geweest. En nog veel meer verbaal geweld. Maar er is ook het nodige losgekomen aan interesse in de islamitische wereld. En op islamitisch erf zijn veel initiatieven opgekomen die aan introspectie doen, zelfkritiek oefenen en maatschappelijke verantwoordelijkheid bevorderen.

Dubbel karakter

Ik zie een paar dingen die de afgelopen periode ons kan hebben geleerd. Het eerste is de betrekkelijkheid van argumenteren in termen van religie in het algemeen. Dit geldt in ieder geval religieuze inhouden, maar ook de organisatievormen, de verhouding tot de overheid en tot de moraal. Zelfs de meest fanatieke verlichtingsadepten hebben in de afgelopen periode moeten vaststellen dat er op al die aspecten enorme verschillen tussen godsdiensten bestaan. Om dat vast te stellen moet men wel zijn eigen abstracties verlaten, maar daar dwingt de situatie toe.

Het gebied waarop men juist wel in termen van religie in het algemeen moet argumenteren is dat van de rechten en vrijheden. Als het gaat om de vrijheid van godsdienst en het recht op het uitoefenen van de eredienst, is het maken van onderscheid tussen de ene godsdienst en de andere uit den boze. Hier heeft de afgelopen periode laten zien hoe uitgerekend partijen met 'vrijheid' in hun naam de verleiding niet kunnen weerstaan om hun inhoudelijk oordeel in rechtsongelijkheid en vrijheidsbeperking om te zetten. Dit leidt op islamitisch erf tot voorspelbare

andere daaruit afgeleid zou kunnen worden; men moet veeleer op alle punten tegelijk aanpakken, juist in hun vitale samenhang, en dus niet op ieder punt afzonderlijk.

Het praktische verschil ligt echter daarin, dat de mens hier in het geheel niet als object van onderzoek wordt behandeld, maar aan- gespoord wordt orde in zichzelf te schep- pen. De mens moet eerst zelf inzien dat de conflictsituaties tus- sen hem en de anderen slechts uitvloeisels zijn van de conflictsitua- ties in zijn eigen ziel, en dan moet hij trach- ten dit eigen innerlijke conflict te overwinnen, om nu, herboren en tot innerlijke vrede geko- men, zijn medemensen tegemoet te treden en een nieuwe, andere ver- houding tot hen op te bouwen.

Weliswaar tracht de mens naar zijn aard aan deze beslissende, voor zijn gangbare verhouding tot de wereld bijzon- der pijnlijke wending te ontkomen door degene die hem aldus maant, of zijn eigen ziel, indien deze het is die hem oproept, te wijzen op het feit dat er aan ieder conflict twee partijen

spannen

gevoelens van uitsluiting, met even voorspelbare reacties. Iedereen zonder een door assimilatiënormen vertroebelde blik ziet daarvan de funeste uitwerking voor de integratie.

Het tweede is het verbeterde zicht op de bijzondere positie van de islam en het dubbele karakter van deze godsdienst. De islam is niet alleen een godsdienstig maar ook een geopolitiek fenomeen. Rond de Deense cartoonkwesitie stelden de ambassadeurs van Syrië, Egypte en Saoedi-Arabië zich op als een combinatie van landsvertegenwoordigers en een pauselijke nuntius. Naarmate ze meer de adem van de politieke islamisten in de nek voelen, kiezen staatslieden en diplomaten van moslimlanden sterker voor zo'n staatsgodsdienstige opstelling. Doordat er geen centraal islamitisch gezag is – in dat opzicht gaat de vergelijking met de nuntius niet op – is er een ruim gespreide neiging onder moslims overall ter wereld om namens andere moslims op te treden of voor ze in de bres te springen. In de emigratie kan deze internationale dimensie extra gewicht krijgen als een ruime mogelijkheid van identificatie, om niet te zeggen als een collectivistische reflex. Deze treedt eens te meer op wanneer de directe omgeving minder vriendelijk gezind is en men een zwakke nationale identificatie heeft. Onder tweede en derde generatie Marokkaanse Nederlanders is dit de laatste zeven jaar een groeiende tendens – een groot verschil bijvoorbeeld met Turken in Nederland en elders. Ze is een compensatie voor het feit dat men hier een religieuze minderheidspositie inneemt en ze verzacht de etnische minderheidspositie.

Wat nu ook beter zichtbaar is, dat is de functie van de islam als koelkast van traditie. Dat is natuurlijk een breder fenomeen. In Rotterdam vind je tot op de dag van vandaag de zwartekousenkerkjes die zijn meegekomen met de immigratie vanuit de Zeeuwse en Zuid-Hollandse eilanden. Ook een moskee is in zekere zin een meegereisd moederland. Ze beschermt de gemeenschap in de nieuwe omgeving tegen vervreemding van haar wortels en probeert tegelijk vormen van overleven te vinden, die onopgeefbare normen combineren met noodzakelijke aanpassing. Zo kan de islam fungeren als voertuig van patriarchale normen (vrouwen 'haar plaats'

wijzen), van nationale ambities (de Turkse Diyanet!), van gemeenschapsgevoel (met de Ramadan bijvoorbeeld) en van imperialistische dromen (het wereldkalifaat). De islam is soms zelfs het voertuig van onislamitische gebruiken, zoals eerwraak en meisjesbesnijdenis. Even goed echter kan de islamitische autoriteit juist tegen dit soort misstanden worden ingezet en dan een positieve relatie krijgen met emancipatie en rechtsstaat.

Een complicerende factor van de laatste jaren is de georganiseerde inmenging vanuit Saoedi-Arabië. Ze sluit niet aan op de tradities van Marokkanen, Javanen, Turken, Somaliërs of welke andere grote moslimgemeenschap hier dan ook. Maar ze heeft wel invloed onder jonge identiteitzoekers die kunnen menen dat Wahabieten of Salafisten een 'zuivere' vorm van islam meebrengen. Ze is geprononceerd antimodern en verleidelijk in de eenvoud van haar alternatief.

Het derde is de variëteit aan islamitisch geloof. Men kan in Nederland zowel moslims ontmoeten die alleen anderen als moslim erkennen indien ze zich houden aan de vijf zuilen van de islam (bidden, vasten, aalmoes geven, enz.), als moslims die zweren bij de 'goede intentie' en zich in geweten alleen tegenover de Allerhoogste hoeven te verantwoorden en die vinden dat dit ook voor anderen geldt. Op websites en in kranten kan men zowel lezen dat alle ongelovigen de dood verdienen als dat elk oordeel over geloof of ongeloof enkel en alleen aan God toekomt. Het hele scala bestaat in Nederland. Men kan bij de soefi's in de leer voor hun zachtmoedige mystiek. Men kan ook leren hoe je alle menselijke handelingen kunt indelen in halal en haram (rein en onrein, toegestaan en verboden), en hoe je niet alleen handelingen maar ook mensen in 'gelovigen' en 'ongelovigen' kunt indelen. Extremisten zijn degenen die 'takfir', het brandmerken van lauwe of 'foute' medemoslims als ongelovigen, beoefenen. Daar heb je er gelukkig niet veel van, maar dankzij internet weten ze elkaar te vinden. Het is ook dankzij internet – en in dit verband worden de moskeeën van de eerste generatie simpelweg voorbijgelopen – dat allerlei jongeren hun zelfbouwislam componeren. Ook komen onder moslims ietsisten en agnosten voor

die toch een verbondenheid met de islam voelen.

Taken

Dankzij de enorme golf aan publiciteit, inclusief de gegroeide deelname aan de discussie van islamitische kant, kan iedereen in Nederland van deze verscheidenheid weten. En helpt dat? Het voordeel kan zijn dat er minder generaliserende uitspraken worden gedaan. Generaliserend spreken over 'de islam' versterkt spookbeelden aan niet-islamitische zijde en versterkt de collectivistische reflex onder moslims. Drijf mensen op één hoop en ze zullen als collectief reageren. De fanatici zullen triomferen.

Het voordeel kan ook zijn dat er uit die verscheidenheid groepen en personen naar voren treden aan wie onze maatschappij veel kan hebben. Ze zijn er zeker, de bruggenbouwers, de verlichte geesten die nieuwe posities benoemen en innemen, degenen die een eigen emancipatieroute ontwikkelen, de meiden- en vrouwengroepen: al diegenen die de kansen van een vrije samenleving combineren met de wil om iets van waarde te scheppen of te herscheppen. Daar zitten zeker politieke bondgenoten bij.

Het voordeel van dit verworven onderscheid voor een vrijzinnig-linkse partij is dat ze zich met meer overtuiging kan wijden aan wat ook haar taak is:

- de vrijheid van godsdienst verdedigen – dus ook met het oog op de islam;
- de rechten van moslims verdedigen op expressie van hun godsdienst in alle vormen waarin de grondwet voorziet;
- selectieve inperking van die rechten en vrijheden door de staat of pogingen daartoe door rechtse partijen bestrijden;
- de normen van een open democratie handhaven tegenover conservatieven en reactionairen;
- monopolisering van de islam door conservatieven, reactionairen en sektariërs bestrijden;
- antidemocratische opvattingen bestrijden, ook als ze met religieuze argumenten worden onderbouwd;
- meehelpen aan de emancipatie van moslims, in de eerste plaats in hun hoedanigheid van staatsburgers.

»

deelnemen. Indien men van hem eist dat hij dit conflict tot zijn innerlijke conflict herleidt, dan moet men dit toch ook van zijn tegenstander eisen. Maar juist in deze zienswijze, waarin de enkeling zichzelf slechts als individu beschouwt waartegen andere individuen botsen, en niet werkelijk als volledig mens wiens ommekeer meehelpt aan een ommekeer in de wereld, juist hier ligt de fundamentele dwaling waartegen de chassidische leer opkomt. Het enige wat mij te doen staat, is bij mijzelf te beginnen, en op dat ogenblik heb ik mij om niets ter wereld te bekommeren dan om dit begin. Ieder ander standpunt leidt mij af van dit begin, verzwaakt mijn initiatief ertoe, verijdelt deze gehele moedige en geweldige onderneming. Het punt van Archimedes, van waar ik op mijn plaats de wereld in beweging kan brengen, is de verandering van mijzelf; neem ik in plaats hiervan twee punten van Archimedes, het ene hier in mijn ziel en het andere in de ziel van de met mij in conflict geraakte medemens, dan verdwijnt al spoec-

"Ik ben niet streng gelovig opgevoed. Mijn oma was rooms-katholiek en als ik bij haar logeerde, nam ze me mee naar de kerk. Rond mijn elfde begonnen allerlei vragen bij mij te spelen, als: waar gaat het leven over, hoe zijn we hier beland, hoe zit het met de hemel en wat gebeurt er als je dood gaat. Via een vriendin kwam ik bij een catechesegroepje terecht en daar werd over dit soort vragen gesproken. Dat kwam tegemoet aan mijn behoefte. Ik wilde bij de kerk horen en ik heb mij laten dopen en communie gedaan. Nu ga ik minder naar de kerk, maar ik heb een band met God op mijn manier.

Ik ben actief binnen Eenheid is Kracht, een Rotterdamse jongerenorganisatie die diversiteit promoot en integratie wil bevorderen. Ik vind dat Nederland wel wat meer eenheid kan gebruiken; diversiteit kan juist een kracht in de samenleving zijn. Dat heeft alles met mijn geloof te maken. Ik wil graag helpen. Zelf heb ik het goed en ik wil eraan bijdragen dat anderen het ook goed hebben. Ik geloof erin dat al het goede dat je doet uiteindelijk weer bij jezelf terugkomt. Die levensvisie en de kracht om dingen te doen die ik belangrijk vind, haal ik uit mijn geloof."

Samantha ervaart de aanwezigheid van God vooral in de stilte van de natuur. Vanaf haar prilste jeugd komt ze in het Kralingse Bos, waar het portret is genomen.

» Het perspectief van zo'n inzet hoeft niet te zijn dat er 'een liberale islam' of 'een Europese islam' ontstaat. Het perspectief is in de eerste plaats dat er op islamitisch erf meer ruimte komt voor differentiatie, voor individuele en groepsgebonden expressie. Dat is al gaande en het kan in een wat meer ontspannen omgeving meer zuurstof krijgen. De creatieve confrontatie met de moderniteit, die vele commentatoren voor de islam aanbevelen, zal toch in de eerste plaats door moslims zelf moeten worden gezocht. Daar moeten ze zich dan wel toe uitgenodigd voelen en niet geforceerd.

Het wat verder verwijderde perspectief is dat van de islam als een 'gewone godsdienst'. Dat wil zeggen dat hij een geaccepteerde maatschappelijke plaats heeft, geen speelterrein voor buitenlandse aspiraties meer is en dat een islamitisch geloof net zo'n vanzelfsprekend onderdeel van individuele identiteiten zal zijn als andere religieuze en niet-religieuze overtuigingen.

En misschien zit er in dat perspectief nog iets meer. Er zit in het vasthouden aan islamitische tradities niet alleen conservatief verzet tegen de moderniteit. Er zit ook iets in wat een positieve verhouding heeft tot de 'ontspannen samenleving'. Het gaat dan om tijd nemen voor bezinning, om de rust en schoonheid van een gezamenlijke maaltijd, om gastvrijheid en het kalme idee dat veel dingen goed zijn zoals ze zijn. Dat zijn opvattingen over het goede leven met bijbehorende praktijken, die noch strikt religieus zijn, noch uitgesproken politiek, maar die wel betekenis hebben voor de samenleving. Het is helemaal niet verkeerd als een vrijzinnig-linkse partij, die haar eigen reserves heeft bij onze productiewijze en de manische verbruiscultuur, contact zoekt met politiek bewuste moslims. Ze doet dat dan in de eerste plaats als een verband van actieve staatsburgers, die iets met deze maatschappij willen. Het kan de reflectie op haar eigen bestaansredenen ten goede komen.

En voor zo'n reflectie is veel te zeggen, zelfs al zou het betekenen dat GroenLinks even stil is wanneer anderen schreeuwen.

=

dig het ene, vanwaar zich voor mij een nieuw uitzicht zou hebben geopend.

Rabbi Bunam verkon- digde: "Onze wijzen zeggen: "Zoek de vrede daar, waar je staat." Men kan de vrede net- gens anders zoeken dan bij zichzelf, tot men haar daar gevon- den heeft. In de psalm wordt gezegd: "Daar is geen vrede in mijn beenderen vanwege mijn zonde." Eerst wanneer de mens de vrede in zichzelf heeft gevonden, kan hij be- ginnen, haar in de hele wereld te zoeken."

Maar het verhaal waar- van ik ben uitgegaan, stelt er zich niet mee tevreden naar de wa- re oorsprong van de uiterlijke conflicten, namelijk het innerlijke conflict, eenvoudig te verwijzen. In de uit- spraak van de Baals- jem die daarin wordt aangehaald, wordt ook nauwkeurig gezegd waaruit het beslissende innerlijke conflict be- staat. Het is het conflict tussen drie beginselen in het wezen en in het leven van de mens: het beginsel van de gedach- te, het beginsel van het woord en het beginsel van de handeling. De oorsprong van elk con-

flict tussen mij en mijn medemensen is dat ik niet zeg wat ik bedoel, en dat ik niet doe wat ik zeg. Want daardoor wordt de situatie tussen mij en de ander telkens weer en steeds meer verward en vergiftigd, en ik, met mijn innerlijke gespletenheid, ben helemaal niet meer in staat haar te beheersen, en tegen al mijn illusies in ben ik haar willoze slaaf geworden. Door onze tegenstrijdigheid, door onze leugenschap, geven wij nieuw voedsel aan conflictsituaties, geven hun macht over ons, totdat zij ons tot slaaf maken. Van hier leidt geen andere uitweg dan door het inzicht in de wending: alles hangt van mij af, en van mijn wil tot wending: ik wil orde scheppen in mijzelf. Omdat de mens echter tot dit grote in staat zij, moet hij eerst van alle uiterlijke franje van zijn leven tot zijn 'zelf' doordringen; hij moet zichzelf vinden, niet het vanzelfsprekende 'ik' van het ego-centrische individu, maar het diepe 'zelf' van de aan de samenleving deelhebbende mens. En ook dit wordt door al onze gewoonten tegengewerkt.

Cor Ofman

Ik wil dit hoofdstuk be-
sluiten met een anekdo-
te, die door een *zaddik*
opnieuw is verteld.

Rabbi Henoch verhaalde:
‘Er was eens een dwaas,
die men de Golem
noemde, zo zot was
hij. ’s Morgens bij het
opstaan kostte het hem
altijd zoveel moeite zijn
kleden bij elkaar te zoe-
ken, dat hij ’s avonds,
als hij daaraan dacht,
dikwijls bang was om
te gaan slapen. Eens
op een avond vatte hij
ten slotte moed, nam
potlood en papier en
schreef bij het uitkle-
den op waar hij elk kle-
dingstuk had neerge-
legd. ’s Morgens haalde
hij welgemoed het
papier tevoorschijn en
las: “m’n mus, hier”,
hij zette haar op; “m’n
broek, daar”; hij stapte
erin, enzovoort, tot hij
alles aan had. “Ja, maar
waar ben *ik* nu?”, vroeg
hij zichzelf angstig
af, “waar ben *ik* toch
gebleven?” Tevergeefs
zocht en zocht hij, hij
kon zichzelf niet vin-
den. Zo vergaat het ook
ons’, zei de rabbi.

“Ik ben van de linkse kerk”

Als bijdrage aan de discussie over de uitgangspunten van de partij die tot de herfst van 2008 binnen GroenLinks wordt gevoerd, blik De Helling met een aantal *Founding Fathers* van de partij terug op de ontwikkelingsgang van GroenLinks. Als tweede komt aan het woord: Cor Ofman.

Foto: Hapé Smeele

Cor Ofman (1952) was de laatste voorzitter van de Evangelische Volks Partij (EVP) en de eerste EVP'er op de eerste lijst van GroenLinks bij de verkiezingen van 1989. Hij maakte deel uit van het voorlopig bestuur van GroenLinks dat de partij begeleidde tot aan het eerste Congres. Ofman volgde Ab Harrewijn op als voorzitter van De Linker Wang, het met GroenLinks verbonden platform voor geloof en politiek. Vorig jaar trad hij terug.

In zijn dagelijks werk als protestants pastor bij de Open Deur, een kerkelijk centrum voor advies en gesprek, en als consulent van de Diaconie van de Protestantse Gemeente Amsterdam heeft hij veel te maken met vluchtelingen, illegalen en mensen die onder het bestaansminimum leven.

Met welke verwachtingen stapte je vanuit de EVP in GroenLinks?

“Ik stond er heel ambivalent in. We hebben heel lang geaarzeld en zijn op het nippertje in de onderhandelingen gesprongen. Daardoor was onze invloed beperkt. We waren het hele kleine zusje. Het ambivalente had te maken met de rol die de EVP wilde spelen in de politiek, namelijk een progressief alternatief zijn voor het CDA, terwijl GroenLinks zich ter linkerzijde van de PvdA opstelde. Voor sommigen in de EVP lag het woord ‘links’ al moeilijk, omdat dat afstotend kon werken voor de groep kiezers waar wij op mikten. De EVP was radicaal-evangelisch. Wij vonden dat het evangelie niet aan rechts voorbehouden was. Wij wilden een progressief geluid laten horen dat gebaseerd was op bijbelse uitgangspunten zoals gerechtigheid en vrede. In christelijke kring lag de combinatie christelijk en links vaak moeilijk. Links was rood en de ‘rooien’ waren de vijanden. Toen de EVP in 1981 werd opgericht was de situatie sterk gepolariseerd. Over GroenLinks wordt wel eens smalend gezegd: de linkse kerk. Maar de EVP was voor sommige mensen echt het alternatief voor de kerk. Mensen vonden houvast in de partij. Hier konden ze hun interpretatie van de bijbel vertalen in politiek handelen.”

Sinds de tijd van de Doorbraak (1946) zijn er ook christenen die bewust voor linkse partijen kiezen en confessionele, christelijke politiek afwijzen. Hoe verhielt de EVP zich daartoe?

“De EVP is gegroeid in de tijd dat het CDA tot stand kwam. Het was een fusiepartij van de Evangelische Progressieve Volkspartij (EPV) en de CDA-

werkgroep ‘Niet bij brood alleen’. De EPV was linkser. De werkgroep wilde zich niet te ver verwijderen van hun in het CDA achtergebleven broeders en zusters. Zij hadden ook moeite met onze lijsttrekker Cathy Ubels, die in haar tijd in de Kamer (1982-1986) de samenwerking zocht met Ria Beckers, Ina Brouwer en Andrée van Es. De vraag die steeds speelde in de EVP was: moet je aansluiting zoeken bij klein links of aansluiten tegen het CDA? Gaandeweg is de vleugel die voor het CDA koos weggegaan. De andere kant koos voor GroenLinks. Maar dat gebeurde toen er feitelijk geen andere opties over waren. We hebben nog geprobeerd een aansprekende lijsttrekker te vinden, want Cathy Ubels had na haar vertrek uit de Kamer geen fiducia meer in christelijke politiek. Ze is ook niet meegegaan richting GroenLinks. Toen dat niet lukte, want vakbondsman Anton Westerland en dominee Hans Visser bedankten voor de eer, had zelfstandig meedoen aan de verkiezingen geen zin meer. Om geen stemmen verloren te laten gaan is in 1989 de keuze gemaakt om aansluiting te zoeken bij GroenLinks. Maar het was wel een sfeer van slikken of stikken. Ik zag het als mijn taak als voorzitter om te voorkomen dat mensen verbitterd zouden afhaken of dat er een gigantische tweespalt zou komen. Dat is gelukt: er is met overgrote meerderheid voor de fusie gekozen.”

Wat trok jou aan in de EVP? Waarom wilde je zo’n direct verband leggen tussen geloof en politiek?

“Ik denk dat ik heel fanatiek was, of principiële, hoe je het bekijkt. Ik was lid van Arjos, de jongerenorganisatie van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP). Ik

ter van Rabbi Elieser had ingezegd, trad hij de dag na de bruiloft de woning van de vader van de bruid binnen en zei: ‘Schoonvader van mijn zoon, je bent mij zeer na gekomen en ik wil je zeggen wat mijn hart kwelt. Zie, mijn hoofd- en baardharen zijn wit geworden en nog heb ik geen boete gedaan!’ ‘Och, schoonvader van mijn dochter’, antwoordde hem Rabbi Elieser, ‘je denkt slechts aan jezelf. Vergeet jezelf en gedenk de wereld!’

Wat hier wordt gezegd, is ogenschijnlijk in tegenspraak met alles wat ik tot dusver uit de leer van het chassidisme heb vermeld. Wij hebben gehoord: ieder moet zich op zichzelf bezinnen, hij moet zijn bijzondere weg kiezen, hij moet zijn wezen tot eenheid brengen, hij moet bij zichzelf beginnen; nu echter wordt ons gezegd: men moet zichzelf vergeten. Maar men heeft slechts scherper toe te horen, dan stemt dit niet alleen met het andere overeen, maar voegt het zich als noodzakelijk onderdeel, als noodzakelijk stadium op zijn plaats in het geheel. Men heeft maar één

ben uit de ARP gestapt omdat Biesheuvel tegen ons had gezegd dat hij wilde dat de AR met de PvdA ging samenwerken, maar vervolgens ging hij met de VVD en de DS70 in zee. Ik vond dat kiezersbedrog en voelde me in elk geval zelf bedrogen. Dat is voor mij het breekpunt geweest. Maar mijn gedachtegoed was wel gevormd door de grotendeels gereformeerde AR-traditie. Een zekere rechtlijnigheid en *prinzipienreitererei* hoorde daarbij. Ik geloof dat je vanuit – natuurlijk altijd je eigen interpretatie van – bijbelse uitgangspunten kunt komen tot een politiek die daarmee in lijn is. Dat was mijn ideaal.”

En toen kwam je dus toch in een partij terecht waar het evangelie niet expliciet als inspiratiebron gold. Was dat voor jou problematisch?

“Er was binnen GroenLinks altijd ruimte voor mensen met een levensbeschouwelijke achtergrond en ik zag en zie ook geen alternatief. Belangrijk was wel dat er een ontmoetingspunt is waar we elkaar nog kunnen toetsen vanuit progressief-christelijk denken en vanuit de bronnen: de Linker Wang. Dat moest geen EVP-smaldeel in de partij zijn, maar een breed christelijk overleg. De eerste voorzitter Ab Harrewijn kwam uit de CPN. En inmiddels maken ook moslims en hindoes deel uit van de Linker Wang, die nu een dikke 700 leden heeft.”

Welke invloed heeft het gedachtegoed van de EVP buiten de Linker Wang in GroenLinks?

“Ik denk dat die beperkt is. Bij de EVP was er een sterke pacifistisch-vredelievende invalshoek, al werd die niet gedeeld door de mensen van ‘Niet bij brood alleen’. Toen de zaak rondom Bosnië en

Servië speelde en Ab Harrewijn woordvoerder was van defensie hebben we ook in de Linker Wang forse discussies gehad en waren we het helemaal niet eens met de koers van GroenLinks. De EVP was een organisatie van de derde weg, tussen communisme en kapitalisme in. Ook nu heb ik om die reden moeite met de sociaal-economische keuzes van GroenLinks op dit moment en de keuze voor een links-liberale koers.”

Nu staat religie sinds enige tijd weer op de agenda in politiek en samenleving. Hoe gaat GroenLinks daar wat jou betreft mee om?

“Ik merk weinig van GroenLinks op dit terrein. De vraag is: wat willen we nu eigenlijk? In de eerste plaats moeten we scherper onderscheid maken tussen religie en cultuur, dat loopt nu vaak erg door elkaar heen. Bovendien zijn we heel erg gericht op de moslims, terwijl er onder de migranten ook erg veel christenen zijn uit andere culturen, zo’n 800.000. Ik zie dat iemand als André Rouvoet optreedt voor 1000 mensen en echt een poging doet om de migranten aan te spreken. GroenLinks is hier afwezig, terwijl er ook voor ons een potentieel ligt aan die kant. Deze mensen zijn nog niet zo bekend met de politiek in ons land.”

Is daarvoor nodig dat GroenLinks een meer religieus profiel toont of moet ze moskeeën en kerken durven binnen te gaan om de mensen daar op te zoeken?

“GroenLinks is er voor het politieke verhaal. Daar gaat het om. En dat is gebaseerd op een aantal principes en een zekere levensbeschouwing. Sociale rechtvaardigheid, opkomen voor de onderkant van de samenleving, opletten dat

je niet maar alles consumeert zodat de volgende generatie ook nog kan leven. Dat zijn denk ik principes die ook voor christenen en moslims aantrekkelijk kunnen zijn. En dan kan het heel nuttig zijn wanneer vertegenwoordigers van GroenLinks een achtergrond hebben die ook voor christelijke migranten herkenbaar is.”

Thema’s zoals homoseksualiteit, vrouwenemancipatie etc. liggen vaak moeilijk bij deze groepen. Moet de discussie daarover weer opnieuw worden gevoerd?

“Ja, ik denk het wel. De vraag is: moet je mensen met het mes op de keel dwingen: als je dit niet accepteert van de Nederlandse samenleving, dan hoor je er niet bij, dan moeten we jullie niet, of moet je zoeken naar aanknopingspunten die er wel zijn? Zoals rechten op het gebied van werk en opkomen voor mensen aan de onderkant. Je kunt natuurlijk zeggen: wil jij opkomen voor mensen die homo’s niet zien zitten en vrouwen naar het aanrecht verwijzen? Maar ik denk dat je mensen tijd en ruimte moet gunnen om zich te ontwikkelen op deze punten. Je moet eerst hun vertrouwen winnen door voor hun positie in de samenleving op te komen. Ik eis ook niet dat mensen mij eerst als homo erkennen voor ik ze als pastor help. In de eerste plaats gaat het om de sociale nood: *zuerst das Fressen und dann die Moral.*”

Maar GroenLinks staat er juist om bekend dat ze opkomt voor rechten van homoseksuelen.

“Ja, gelukkig maar, daar profiteer ik ook van. Daar moet ze ook niet mee stoppen, maar waar het mij om gaat is dat de partij wat meer aandacht zou moeten geven aan mensen die ze niet automatisch

tot haar electoraat rekent. Wil je mensen alleen maar bereiken omdat ze potentiële stemmers zijn, of wil je een visie uitdragen die gebaseerd is op rechtvaardigheid, een vreedzame manier van conflicten oplossen, zorgvuldig met milieu en samenleving omgaan. Wil je die waarden onder de aandacht brengen van mensen die daar nog heel erg aan moeten wennen en dat misschien heel utopisch vinden?”

Een educatieve taak voor GroenLinks?

“Verheffing is geen vies woord, waarom zou je dat niet stimuleren? Het aardige van GroenLinks is dat wij als partij meerdere inspiratiebronnen kennen en dus zelf het voorbeeld zijn van het feit dat je met elkaar kunt samenwerken vanuit inspiratiebronnen die elkaar vroeger verketterden, zoals bijvoorbeeld communisten en christenen. GroenLinks zou haar eigen geschiedenis meer kunnen uitdragen en een rol kunnen vervullen in het weerbaarder maken van deze nieuwkomers aan de onderkant van de samenleving. Daarvoor moet je je wel laten zien op hun televisiekanalen en hun ontmoetingsplekken. Je moet mensen opzoeken, al is hun wereld voor ons misschien heel vreemd. Confrontatie is natuurlijk wel eens nodig, maar ik vind het in deze tijd heel belangrijk dat tegenstellingen worden overbrugd. Daarvoor is het wel van belang dat de contacten niet vrijblijvend zijn. Je moet de moed hebben je zo diepgaand met andere culturen bezig te houden dat je leert hoe je het met elkaar kunt uithouden.”

=

vraag te stellen: ‘Waarom moet ik om?’ Waarom moet ik mij op mijzelf bezinnen, waarom mijn wezen tot eenheid brengen? Het antwoord luidt: Niet ter wille van mijzelf. Bij zichzelf beginnen, maar niet bij zichzelf eindigen; van zichzelf uitgaan, maar niet naar zichzelf toe streven; zichzelf zijn, maar niet met zichzelf bezig zijn. Wij zien een *zaddik*, een wijze, vrome, hulpvaardige man, zichzelf op zijn oude dag verwijten maken dat hij de ware ommekeer nog niet volcindigd heeft. Achter het antwoord staat kennelijk de opvatting dat hij zijn zonden veroverschat en de tot dusver gedane boete ver onderschat. Maar wat gezegd wordt, gaat daarboven uit. Er wordt zeer in het algemeen gezegd: ‘Je moet jezelf niet voortdurend kwellen met datgene wat je verkeerd hebt gedaan, maar de innerlijke kracht die je voor zulke zelfverwijten verbruikt, moet je besteden aan je taak in de wereld waar toe je bent bestemd. Niet met jezelf moet je je bezighouden, maar met de wereld.’ Men moet om te beginnen goed begripen wat

WB-Berichten

Per 1 januari krijgt het Wetenschappelijk Bureau (WB) een internationale en een lokale poot. Tot nu toe viel dat werk onder andere afdelingen van het Landelijk Bureau of externe organisaties. De afdeling lokale politiek richt zich op het uitdiepen van lokale thema's die GroenLinks-politici kunnen gebruiken om politiek te bedrijven en de afdeling buitenland draagt met zichtbare projecten bij aan de internationale visie van GroenLinks rond democratie, solidariteit en duurzaamheid.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

MEDEWERKERS

Bart Snels · DIRECTEUR

Slecuk Akinci

Anne de Boer

Erica Meijers

Gerrit Pas

Annie van der Pas

Aysel Sabahoglu

Miesjel Spruyt

Noortje Thijssen

Raad van Advies:

Chrisje Brants

Lot van Hooijdonk

Henrike Karreman

Tof Thissen

Marco Wilke

Postbus 8008

3503 RA Utrecht

030-23 999 000

www.groenlinks.nl

2008 ACTIVITEITEN

- Het Wetenschappelijk Bureau levert een bijdrage aan het Toekomstproject dat moet leiden tot een nieuw programma van uitgangspunten voor GroenLinks.

- Het jaarlijkse Midden-Oostenfestival de Bazaar dat GroenLinks samen met IKV-PaxChristi, Partizan Public en Hivos organiseert, is dit jaar op 15 juni.

- Het WB gaat zich in 2008 intensief bezighouden met Kanaleneiland in Utrecht, één van de Vogelaarwijken. Aan de hand van thema's als huisvesting, arbeidsmarkt, armoede, segregatie en leefbaarheid wordt de ontwikkeling van deze 'prachtwijk' gevolgd. Het is te verwachten dat deze wijken een rol gaan spelen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010.

- Het GroenLinks-Lab wordt ontwikkeld als een platform voor vernieuwend beleid en interessante experimenten. Regelmatig worden activiteiten georganiseerd met wetenschappers en lokale politici over politiek interessante speerpunten.

- Europese Groenen ondersteunen partijopbouw in Oost-Europa en (mogelijke) EU-toetredingslanden. Het Project Oost-Europa van het WB is vooral actief in Kroatië en Turkije door middel van training en organisatieadvies. Groenen uit alle Balkanlanden zullen elkaar ontmoeten op een Green East-West Dialogue conferentie om ervaringen uit te wisselen en te werken aan gemeenschappelijke visie en actie.

- Bij GroenLinks is een medewerker van het Nederlands Instituut voor Meerpartijen Democratie (NIMD) actief. Het NIMD ondersteunt in samenwerking met Nederlandse politieke partijen andere politieke partijen in jonge democratieën in het Zuiden die een steuntje in de rug kunnen gebruiken. In 2008 staan in het bijzonder Indonesië, Afghanistan en 'Middle-East North-Africa' op het programma.

- Speciale aandacht geeft het WB dit jaar aan de effectiviteit van ontwikkelings samenwerking. Internationaal is hier veel debat over. Aan de lopende band verschijnen er bestsellers van topeconomen over armoedebestrijding en duurzame ontwikkeling in ontwikkelingslanden. In Nederland blijft men achter bij deze discussie. GroenLinks is van oudsher een partij van gulle gevers, met vaak voorstellen voor meer geld voor hulp. Juist GroenLinks moet dan het debat over de effectiviteit niet overlaten aan anderen. Mogelijk komt er een symposium en/of een pamflet over dit thema.

- Eind dit jaar organiseert het WB samen met de faculteit Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht en de Duitse Heinrich Böll Stiftung een conferentie over Politieke en filosofische perspectieven op klimaatverandering. De gangbare politieke filosofie is gericht op het nadenken over de rechten van individuen, maar heeft weinig aandacht voor de wijze waarop individuele rechten (moeten) samenhangen met grote milieuproblemen voor onze samenleving. Dit project gaat op zoek naar nieuwe invalshoeken om de relatie tussen het individu en het klimaatprobleem te onderzoeken.

- Hete politiek. Een publicatie met die naam verschijnt dit jaar. Uitgangspunt is dat we leven in een tijdperk van constitutionele of hete politiek, waar het debat en de politieke strijd gaan om de democratische spelregels. Er staat dan veel op het spel, omdat het gaat om het bepalen van nieuwe machtsverhoudingen. In tijden van hete politiek kan het normale debat zelfs omslaan in bedreigingen, politiek geweld en opstand. Het eerste deel van dit boek gaat over de verschuiving van normale naar hete politiek vanaf de jaren zestig tot nu. Het tweede deel gaat in op de spelregels en de instituties.

- Het promotieonderzoek dat het WB samen met de Universiteit van Amsterdam begeleidt, wordt voortgezet. Onderwerp is een vergelijking tussen de Fortuyn-revolte en zijn nasleep met de roerige jaren zestig.

- Globalisering en het debat over identiteit. Een publicatie hierover is in voorbereiding.

- Religie en politiek. Behalve in deze Helling zal aan dit thema dit jaar ook aandacht gegeven worden door middel van een publicatie en een conferentie, die laatste in samenwerking met de Linkerwang.

hier met betrekking tot de ommekeer wordt gezegd. De ommekeer staat, zoals bekend, in het middelpunt van de joodse opvatting over de weg van de mens. Zij stelt de mens in staat zich innerlijk te vernieuwen en zijn plaats in Gods wereld te veranderen, zodanig, dat degene die omkeert, verhoogd wordt boven de volmaakte *zadik* die de afgrond van de zonde niet kent. Maar ommekeer betekent hier iets veel grootsers dan berouw en boetedoening; het betekent dat de mens, verdwaaald in de doolhof van de zelfzucht, waarin hij steeds zichzelf als einddoel plaatste, door een wending van zijn gehele wezen een weg naar God vindt; en dat betekent: de weg vindt ter vervulling van de bijzondere taak voor welke God hem, deze bijzondere mens, bestemd heeft. Het berouw kan slechts de drijfveer tot deze werkelijke wending zijn; wie zichzelf echter meer en meer met berouw kwelt, wie zichzelf martelt omdat zijn herhaalde boetedoening nog niet toereikend zou zijn, ontneemt de ommekeer zijn beste kracht.

Nadenken over religie en politiek op Cuba betekent allereerst nadenken over je verhouding als christen tot de socialistische samenleving. Sinds de jaren negentig betekent dat ook positie kiezen tegenover christelijk fundamentalisme dat Cuba vanuit de Verenigde Staten binnenkomt.

Christenen vormen een minderheid op Cuba. Slechts tien procent van de Cubanen zijn kerkelijk meelevend. Opvallend genoeg voor een Latijns-Amerikaans land is de rooms-katholieke kerk er klein. Protestanten hebben op Cuba meer betekenis. Veel christenen steunen de revolutie.

Revolutie en geloof was oorspronkelijk bepaald geen vanzelfsprekende combinatie op Cuba. De kerken, vooral de kerkleidingen, hadden moeite met de revolutie. In protestantse kring weken aanvankelijk vele pastores en predikanten naar Miami uit. Ze dachten net als vele anderen dat de revolutie van korte duur zou zijn en dat ze zo weer terug zouden kunnen keren. Dit heeft voor veel plaatselijke gemeenten problemen opgeleverd, maar ook gezorgd voor een sterke lekeninbreng.

De katholieke kerk op Cuba was van oudsher de kerk van de koloniale grootgrondbezitters en van de medestanders van het (neo-)koloniale Batista-regime van voor 1959. Vooral in katholieke kring, zeker in de begintijd van de revolutie, werden sabotageacties voorbereid in samenwerking met de VS. "De katholieke kerk stond en staat voor een deel nog steeds met de rug naar Cuba en met het gezicht naar Miami", vertellen mensen van de katholieke basisgroep 'Oscar Romero'. (Romero was een bisschop uit El Salvador die in 1981 tijdens een kerkdienst voor het altaar werd neergeschoten vanwege zijn steun aan de bevrijdingsstrijd.) Veel revolutionair gezinde mensen verlieten deze kerk.

Theologie van de bevrijding

Langzamerhand is er een nieuwe situatie ontstaan door het groeiende inzicht dat de socialistische samenleving niet alleen maar een slechte zaak is. Juist ook niet vanuit centrale bijbelse en christelijke gegevens. Veel gewone mensen aan de basis waren revolutionair gezind. Zij vonden dat het daarbij ging om het hart van christen- en kerk-zijn. De bevrijdingstheologie speelde hierbij een belangrijke rol. Die benadrukte dat Jezus opkwam voor de armen en onderdrukten in de samenleving. Deze beweging breidde zich in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw

onder de armen van Latijns-Amerika uit. Raul Suarez, directeur van het Centrum Martin Luther King (CMLK) in Havana, bekeerde zich in 1971 "tot het menselijke, want geloof kan alleen beleefd worden door je in te zetten voor de samenleving: dat is het uitgangspunt van de theologie van de bevrijding". Onder invloed van bevrijdingstheologen veranderde bij velen de kijk op bijbel en christendom drastisch. De Peruaanse theoloog Gustavo Gutierrez: "God is niet overal en er zijn twee goden. De God van de slaven en die van de slaveneigenaren zijn met elkaar in gevecht en wij delen in die strijd". In de deelname aan de bevrijdingsbeweging leerde men om marxisme als instrument van analyse te hanteren. Reinerio Arce Valentin is rector van het Theologisch Seminarie in Matanzas, waar de voorgangers uit de meeste protestantse kerken op Cuba worden opgeleid. Banden worden onderhouden met de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Valentin was betrokken bij de oprichting van de beweging Christenen voor het Socialisme in 1974 tijdens het socialistische experiment in het Chili van Allende. Het zijn deze ontwikkelingen geweest die christenen op Cuba gevormd hebben en nog steeds bezig houden. Ze hebben er ook hun eigen gezicht aan gegeven, omdat op Cuba een socialistisch bewind aan de gang was en marxisme dé manier was om de samenleving te begrijpen en op te bouwen. Het gaf christenen op Cuba een eigen taal.

Onder invloed van deze ontwikkelingen gaf de staat tenslotte zijn antichristelijke houding op.

Arce Valentin: "De oecumenische beweging vroeg in de jaren tachtig een dialoog aan met de regering en de partij. Dat luidde het einde in van de discriminatie van christenen in de samenleving". In de loop der jaren werden actieve christenen lid van de Poder Popular (de Volksmacht, het parlement) en namen actief deel aan discussies. De Cubaanse Raad van Kerken sprak zich meer en meer ondersteunend uit over de hoofdrichting van de socialistische samenleving.

Deze Raad van Kerken bestaat uit 25 kerken en twaalf oecumenische bewegingen.

Met moedige, forse woorden heeft rabbi van Ger in een preek op Grote Verzoendag gewaarschuwd voor de zelfkwellend. 'Wie over een kwaad, dat hij heeft gedaan', zei hij, 'steeds weer praat en piekert, houdt niet op over het slechte, dat hij heeft gedaan, te denken, en in dat wat men denkt, daarin ligt men vast; de ziel is geheel gebed in dat wat men denkt; zo ligt hij dus vast in het slechte: hij zal stellig niet kunnen omkeren, want zijn geest vergroft en zijn hart wordt verstopt en bovendien kan kwaarmoedigheid hem nog overvallen. Wat wil je? Of wij de drek zus roeren, of zo roeren, drek blijft het. Ja gezondigd, neen gezondigd, wat heeft de hemel daaraan? In de tijd dat ik daarover tob, kan ik toch parels rijgen, de hemel tot vreugde? Daarom staat er: "Laat af van het kwade en doe het goede"; wend je geheel van het kwade af, picker er niet over en doe het goede. Heb je kwaad gedaan? Doe daar goed tegenover.' Maar de strekking van ons verhaal gaat daarboven uit. Wie er zich onophoudelijk meekwelt dat hij nog niet

gen waaronder het al genoemde CMLK en het Theologisch Seminarie van Matanzas. Het oecumenisch gezinde CMLK is in 1985 gesticht en leunt aan tegen een Baptistenkerk in een volkswijk van Havana. Het werkt in de arme buurt mee aan bouwprojecten. In de traditie van de bevrijdingstheologie lezen mensen uit de buurt samen de bijbel vanuit de vragen die uit het samenleven vandaag opkomen. Ds. Raul Suarez is directeur van dit centrum. Tot de staf behoren naast baptisten een katholieke priester en twee niet-christelijke marxistische wetenschappers. De katholieke kerk neemt niet officieel deel aan de oecumene, maar sinds het pausbezoek in 1998 zijn de contacten verbeterd. "Misschien minder met mensen uit de hiërarchie, maar wel met parochies en parochianen aan de basis", zo vertellen mensen van de katholieke basisgroep 'Oscar Romero'.

In de jaren tachtig kwam er in de Cubaanse samenleving als geheel een verandering van denken op gang. Hoogleraar sociologie Ester Peréz, staflid van het CMLK: "We merkten toen dat er het nodige in Cuba diende te veranderen, wilden we het contact met de bevolking niet verliezen. Met behulp van de methode van de beroemde Braziliaanse pedagoog Paolo Freire hebben we projecten opgezet om met de mensen aan de basis in gesprek te raken over de richting van de revolutie. Moesten we ons overgeven aan het kapitalisme of een weg zoeken die niemand nog kende? Voor het laatste is gekozen".

Dit ook vandaag nog voortdurende proces leidde in 1991 op een partijcongres tot de afschaffing van de marxistisch-leninistische idee dat de staat een atheïstische staat diende te zijn en dat het wetenschappelijk atheïsme het denken diende te leiden. In positieve zin leidde het tot de instelling van de mogelijkheid voor christenen om volwaardig lid van de partij te worden. De vertegenwoordiger van het religieus bureau van de Communistische Partij, Isidro: "We hebben ons aanvankelijk in de war laten brengen. We dachten dat christenen vanwege de houding van vooral de rooms-katholieke kerk alleen maar antirevolutionair konden zijn en dus dat er geen andere weg mogelijk was dan het

atheïsme centraal te stellen. Het wetenschappelijke atheïsme bleek echter helemaal niet zo wetenschappelijk."

Nieuwe stromingen

De theologie van de bevrijding riep twee intensieve reacties op. Enerzijds deed (en zij doet dat nog steeds) de rooms-katholieke kerk er vanuit Rome veel aan om vertegenwoordigers van die theologie officieel het zwijgen op te leggen. Dit trof bijvoorbeeld de Braziliaanse priester Leonardo Boff. In 1985 kreeg hij een spreek- en publicatieverbod van de congregatie voor de geloofsleer onder voorzitterschap van de toenmalige kardinaal en huidige paus Joseph Ratzinger. Toen zich dit dreigde te herhalen verliet Boff het priesterschap. Anderzijds zagen heersende kringen in de Verenigde Staten met lede ogen aan dat bevrijdingstheologen mensen mobiliseerden tegen de invloed van de vrije markt-ideologie. Uit de christelijk-fundamentalistische achterban van Pat Robertson, de voorganger van de rechts-politieke Moral Majority-beweging in de Verenigde Staten, werden in de jaren negentig grote aantallen evangelisten naar Latijns-Amerika en ook naar Cuba gestuurd.

Dit christelijk fundamentalisme dat vanuit de Verenigde Staten komt, moet onderscheiden worden van evangelicale en charismatische gestalten van het christendom, die zich beroepen op de fundamenten en perspectieven van belijden. Het gaat hier om uiterst militante vormen van christendom die de wereld in tweeën delen en alles wat niet christelijk is principieel als des duivels zien, iets dat goed aansluit bij de termen waarin president Bush zijn beleid af en toe giet.

In 2004 is in de Verenigde Staten door de regering Bush het initiatief 'Towards a new Cuba' opgezet om de Cubaanse revolutie te ondermijnen en het land weer onder de invloed van de Verenigde Staten te brengen. Expliciet wordt hier onder andere gesteld dat contact met religieuze groepen gezocht dient te worden of dat er plekken gecreëerd dienen te worden als basis voor antirevolutionaire beïnvloeding. Raul Suarez van het CMLK brengt hier de nieuwe fundamentalistische en

Pinksterachtige groepen mee in verband, die aan het ontstaan zijn en samenkomen in 'cultushuizen'. In de kerken hebben ze last van die groepen. "Ze leggen accenten die we hier in Cuba al lang hadden overwonnen: dat vrouwen geen ambt zouden mogen bekleden en dat voorgangers ver boven de gemeente zouden moeten uitsteken."

Hij heeft intussen bij de regering alarm geslagen, hoewel hij aanvankelijk samen met anderen in de Raad van Kerken had opgeroepen om deze groepen rustig hun gang te laten gaan. Dat laatste is nog steeds de lijn van de regering. Volgens Suarez zouden nu echter juridische vormen gezocht moeten worden om deze groepen aan te vechten. Hij heeft onderzoek gedaan naar dit fenomeen en zeker sinds het initiatief van Bush van 2004 de indruk gekregen dat ze "sectarisch en gevaarlijk zijn". Vanwege het puur individualistische in hun benadering en hun afwending van de samenleving zijn ze gemakkelijk manipuleerbaar.

Perspectieven

Waarom bereiken deze groepen vandaag de dag de geesten van arme mensen meer dan de theologie van de bevrijding? De klappen die aan theologen van de bevrijding zijn uitgedeeld hebben een gat geslagen waar deze groepen op kunnen inspelen. Maar daarnaast speelt mee dat de bevrijdingstheologie te intellectueel was geworden. Suarez: "Je moet niet enkel met ingewikkelde taal bij de mensen aan komen en allereerst gewoon tegen de armen zeggen dat God niet wil dat de mensen arm zijn, maar dat ze leven. Niet dat de theorie niet nodig is, maar je moet met de mensen in gesprek blijven." De laatste jaren lijkt er weer hernieuwde aandacht voor de in de bevrijdingstheologie oorspronkelijk zo belangrijke theologiebeoefening in de praktijk. De andersglobaliseringsbeweging en de naar links tenderende ontwikkelingen in landen als Venezuela en Bolivia geven niet alleen Cuba lucht, maar de linkse beweging in heel dit continent.

=

Dit artikel is gebaseerd op een ontmoeting van Vlaamse en Nederlandse theologen met Cubaanse theologen en marxistische wetenschappers.

voldoende boete heeft gedaan, die is het in wezen om het heil van zijn ziel, dus om zijn persoonlijk lot in de eeuwigheid te doen. De chassidische leer maakt slechts een gevolgtrekking uit de algemene leer van het jodendom, wanneer zij dit oogmerk afwijst. Dit is immers een van de hoofdpunten waarop het christendom zich van het jodendom heeft afgescheiden: dat het voor elke mens zijn eigen zielenheil tot hoogste doel stelde. In het jodendom is iedere menselijke ziel een diende schakel in Gods schepping, die door het werk van de mens tot het Rijk Gods moet worden; zo is dan ook aan geen enkele ziel een doel tot haar zelf, tot haar eigen heil gesteld. Wel zal iedere ziel zichzelf bewust moeten worden, zichzelf louteren; zichzelf vervolmaken, maar niet ter wille van haar zelf, zomin als ter wille van haar aardse geluk, en al evenmin ter wille van haar hemelse zaligheid, maar ter wille van het werk dat zij aan Gods wereld moet volbrengen. Men moet zichzelf vergeten en de wereld gedenken. Het streven naar het

“Toen we elkaar in 1970 leerden kennen, gingen we al gauw samen op zoek naar een kerk waar we ons thuis zouden voelen. Ik was bezig me los te maken uit de gereformeerde kerk, al was ik nog steeds actief in een oecumenische werkgroep. Met Theo kwam ik terecht in een rooms-katholieke parochie waar ik me zeer thuis bleek te voelen.” Tom van der Heide verliet begin jaren zeventig de gereformeerde kerk in zijn woonplaats Hengelo omdat ze de samenwerking met de hervormden blokkeerden. Zelf vond hij in de parochie veel respect voor zijn kennis van de bijbel en werd al snel op allerlei manieren actief. In 1978 werd hij rooms-katholiek. De paus, Maria en de heiligen zeiden hem nog altijd niet veel en van rooms-katholieke opvattingen over bijvoorbeeld homoseksualiteit moest hij niets hebben, maar in overeenstemming met zijn gereformeerde achtergrond plaatste van der Heide de plaatselijke parochie waarvan hij lid werd voorop. Daar hoefde hij slechts zijn instemming te betuigen met de apostolische geloofsbelijdenis, die ook onderdeel is van het calvinistische erfgoed.

Theo Bakker ging begin jaren zestig in een klooster, maar na drie jaar besloot hij toch uit te treden. Daarbij speelde ook mee dat het moeilijk bleek de vereiste celibataire afstand te houden tot andere mannen in het klooster. In plaats van priester werd hij onderwijzer en later verpleger en directeur van een verzorgingstehuis. Zijn familie vertelde hij pas van zijn homoseksualiteit toen hij met Tom van der Heide een relatie kreeg, waarbij dit laatste een grotere schok bleek dan het feit dat zijn nieuwe partner van gereformeerde huize was. Broers en zus waren hem in dit laatste al voorgedaan. Maar onoverkomelijk bleek het allemaal niet: Tom van der Heide: “Ik werd als een nieuwe zoon in de familie opgenomen”. Zijn eigen ouders waren al overleden en maakten noch zijn coming out, noch zijn overgang naar de rooms-katholieke kerk mee.

Tom van der Heide en Theo Bakker vervulden in de turbulente jaren zeventig een belangrijke rol in het kerkelijke en maatschappelijke gesprek over homoseksualiteit. Nadat ze in het telefoonboek extra de tekst hadden laten zetten: ‘homofilie, informatie en advies’, werden ze uit het hele land gebeld door mensen die soms de wanhoop nabij waren. Naast hun gewone werk – Van der Heide gaf al vroeg zijn baan als elektrotechnicus bij een bedrijf op en werkte als zelfstandig televisie- en klokkenmaker – bezochten ze tal van kerkelijke gemeentes en parochies om het gesprek over geloof en homoseksualiteit te voeren. Dit werd speciaal vermeld toen ze in 2003 voor hun vrijwilligerswerk een koninklijke onderscheiding kregen. Afgelopen jaar nog organiseerden Bakker en Van der Heide als lekenvoorgangers een themadienst over dit onderwerp, waarbij ze ook de plaatselijke imam van de Turkse gemeenschap in Hengelo uitnodigden.

“Wat ze ermee doen in hun eigen gemeenschap is hun zaak”, zegt Tom van der Heide, “maar ik vond dat ze wel op de hoogte moesten zijn. De imam was het daar overigens mee eens.”

“Er is bij ons, als ‘die homo’s’ ook een keer vuurwerk door de brievenbus gegooid, daar hebben we toen de politie bij ingeschakeld”, vertellen Bakker en Van der Heide. “Maar meestal kan je het zonder wel af. Je moet niet weglopen voor wat er op je weg komt. Mijn ervaring is dat er naar je geluisterd wordt, als je je mond maar opendoet”, aldus van der Heide.

“Partijpolitiek houdt ons niet zo bezig”, vertelt Theo Bakker, “maar we stemmen wel meestal links.” De KVP uit zijn jeugd verliet hij al snel. Noch hij, noch Tom van der Heide voelden iets voor het CDA, toen ARP en KVP hierin opgingen. “Sociale politiek is voor mij vanuit bijbels oogpunt wel belangrijk”, zegt Bakker, “maar met politiek waar het etiket ‘christelijk’ opzit, heb ik niets. Voor de rechtschristelijke kant heb ik nooit enige affectie gehad.” Daar wordt de bijbel gelezen ‘van kافت tot kافت’, vult van der Heide aan, “wij geloven daar niet in, in een letterlijke vertaling van bijbelteksten naar hedendaagse politiek. Centrale bijbelse uitgangspunten zijn wel belangrijk. Op grond van de gedachte dat je zorgvuldig moet omgaan met de vreemdelingen in de samenleving, zijn we bijvoorbeeld actief in gesprekken met andere culturen. Ik vind werkelijk dat die een verrijking zijn, zolang ze niet fanatiek worden en zolang ze niet oordelen over mij of een ander. Want het laatste oordeel is nog altijd enkel weggelegd voor God of Allah en dat stelt ons gerust.”

eigen zielenheil geldt hier slechts als de verhevenste vorm van het streven naar zichzelf. Dit is het wat de chassidische leer ten krachtigste verwerpt, en zeer in het bijzonder voor de mens die zijn ‘zelf’ heeft gevonden en ontvouwd. Rabbi Bunam verkondigde: ‘Er staat geschreven: “En Korah nam!” Wat nam hij? Zichzelf wilde hij nemen – daarom kon niets meer deugen wat hij deed.’ Daarom plaatste hij tegenover de eeuwige Korah de eeuwige Mozes, de deemoedige, de mens die met dat wat hij doet niet zichzelf voorstaat. ‘Met ieder geslacht’, zei hij, ‘keren de ziel van Mozes en de ziel van Korah terug. En wanneer eens de ziel van Korah zich gewillig aan de ziel van Mozes onderwerpt, wordt Korah verlost.’ Zo ziet Rabbi Bunam als het ware de geschiedenis van het mensengeslacht op zijn weg naar verlossing als een proces tussen deze beide mensensoorten, de hoogmoedige, die, al is het in de verhevenste vorm, zichzelf zoekt, en de deemoedige, die in alles de wereld zoekt. Pas wanneer de hoogmoed zich voor de

deemoed buigt, wordt hij verlost; en pas wanneer hij verlost wordt, kan de wereld verlost worden. Na de dood van Rabbi Bunam zei een van zijn leerlingen, de rabbi van Ger, uit wiens preek op Grote Verzoendag ik enige zinnen heb aangehaald: 'Rabbi Bunam bezat de sleutels van het heelal. En waarom ook niet? Alle sleutels worden die mens gegeven, die niet zichzelf zoekt.'

En de grootste onder Rabbi Bunams volgelingen, Rabbi Mendel van Kozk, onder alle zaddikim eigenlijk een tragische figuur, sprak eens tot de verzamelaars van de gemeente: 'Wat ik drie zaken: niet naar buiten gluren, niet bij een ander naar binnen gluren en zichzelf niet beogen.'

Dat betekent: in de eerste plaats moet ieder zijn eigen ziel in haar eigen hoedanigheid en op haar eigen plaats hoeden en heiligen; niet echter andermans wezen en andermans plaats benijden. In de tweede plaats: ieder moet het zielsgeheim van zijn medemens eerbiedigen, en daarin niet met onbeschaamde nieuwsgierigheid

theo bakker & tom van der heide

Hij: van huis uit rooms-katholiek.

Hij: van huis uit gereformeerd.

GETROUWD: 31·8·2005, na 35 jaar samenwonen. Geen kerkelijk huwelijk, wel een dankdienst in de rooms-katholieke parochie in Hengelo, waarin ze gezamenlijk voorgingen als lekenvoorgangers.

"De PvdA

Vorige week promoveerde Greetje Witte-Rang op het leven en werk van Harry de Lange, die zijn leven lang vrijzinnig geloof en linkse politiek combineerde.

De econoom Harry de Lange is voor de meeste linkse christenen een bekende. Overtuigd en betrokken PvdA-lid, zeer actief in en namens de Nederlandse Raad van Kerken in het maatschappelijk debat en spraakmakend in de discussie over een 'Economie van het Genoeg'. De Lange's sociale betrokkenheid was geworteld in zijn gesprekken met christenen uit de hele wereld. Dat bracht hem tot fundamentele vragen bij de Westerse consumptiemaatschappij. Politiek vertaalde hij dat onder meer in voorstellen voor een maximuminkomen, meer zeggenschap voor werknemers in het bedrijfsleven en het kanaliseren van loonruimte in fondsvorming voor milieu en armoedebestrijding.

Hoe legde De Lange het verband tussen geloof en linkse politiek?

Vrijzinnig

De Lange's kerk, de Remonstrantse Broederschap, wordt gerekend tot de vrijzinnigheid. Wat hem daarin als van oorsprong buitenkerkelijke aantrok, was de open houding van vrijzinnigen en hun brede culturele belangstelling. Als remonstrant zocht De Lange geen dispuut over het persoonlijk geloof, maar wel sprak hij mensen aan op de consequenties van hun geloof voor het dagelijks leven. In een interview na het verongelukken van zijn dochter in 1984 zei hij moeite te hebben de hand van God te zien in het individuele bestaan. 'God is voor mij een bevrijdende kracht op weg naar gerechtigheid en ware menselijkheid. Als ik bisschop Helder Camara in Brazilië de stem hoor vertolken van het arme volk dat met stomheid geslagen is, dan denk ik: dat moet iets met God te maken hebben' (...) 'Ik weet geen raad met aardbeving en vloed, ik weet geen raad met reuma of Parkinson of kanker. Dit in tegenstelling met oorlog en geweld en racisme. Daar zijn mensen voor verantwoordelijk.' Deze denklijn is een constante bij De Lange. De mens is geroepen mee te werken aan bevrijding en is daar ook toe in staat. Hij zou met Levinas kunnen zeggen: 'God kennen is weten wat je te doen staat'. In dat kader

hanteerde De Lange regelmatig het begrip 'verzuim': wanneer we datgene waartoe we geroepen en in staat zijn nalaten.

Qua politieke kleur zijn remonstranten zeer divers, en dat leidde soms tot felle discussies van De Lange met mederemonstranten over zaken als de strijd tegen apartheid en bewapening.

Hij was geïnspireerd door het denken van de Wereldraad van Kerken, een verband van kerken uit de hele wereld, opgericht in 1948. Hier ontwikkelde men het concept van de 'verantwoordelijke maatschappij', dat geïntroduceerd werd met de woorden: "In een verantwoordelijke samenleving voelen vrije mensen zich verantwoordelijk voor gerechtigheid en openbare orde en weten degenen die politieke en economische macht bezitten zich voor het gebruik daarvan verantwoordelijk tegenover God en mensen." Het concept van de 'verantwoordelijke maatschappij' was geen blauwdruk van een ideale maatschappij, maar een criterium om een maatschappij mee te beoordelen. De vraag is steeds of in een bepaalde maatschappij de mens in staat gesteld wordt (vrij is) om antwoord te geven op zijn roeping, namelijk mee te werken aan een rechtvaardige wereld. De Lange hechtte erg aan het begrip 'verantwoordelijk maatschappij' en werd woest toen het CDA het begrip 'verantwoordelijkheid' ging claimen voor iets wat meer weg had van 'zelfredzaamheid' dan van zorg voor de naaste.

Geen confessionele politiek

De Lange lag regelmatig overhoop met het CDA. Behalve op concrete punten als het snijden in de sociale zekerheid, bekritiseerde hij het CDA op de partijvorming op confessionele basis. Natuurlijk mogen gelovige politici persoonlijk aangesproken worden op het verplichtende karakter van het evangelie, stelde hij, maar wanneer een partij zich 'christelijk' noemt, eist die het in feite voor zich op in naam van Christus te handelen. En dat kan niet – de 'zondestructuur van de mens' maakt dat onmogelijk – en leidt er alleen maar toe dat de zaak van

Harry de Lange (1919-2001) studeerde economie in Rotterdam en werkte na de oorlog bij het Centraal Plan Bureau als secretaris van Tinbergen. Vanaf 1964 was hij verbonden aan het Interuniversitaire Instituut voor Normen en Waarden, en van 1981-1984 was hij hoogleraar toegepaste sociale ethiek aan de theologische faculteit van de Universiteit van Utrecht.

In Nederland maakte hij 40 jaar deel uit van de commissie van de Raad van Kerken die zich met sociale vragen bezighield. Ook was hij actief in de Wereldraad van Kerken.

De Lange was vanaf de oprichting in 1948 lid van de PvdA. Zijn belangrijkste aandachtspunten waren de ontwikkelingsthematiek (hij schreef in 1966 het boekje *Rijke en arme landen* dat grote aftrek vond en was voorzitter van de Novib), sociale zekerheid en milieu. Samen met de econoom Bob Goudzwaard schreef hij in 1986 *Genoeg van teveel, Genoeg van Te weinig* over de Economie van het Genoeg.

binnendringen en er gebruik van maken. En in de derde plaats: ieder moet er tegen waken, in het leven met zichzelf en in het leven met de wereld, zichzelf te zoeken.

Aan de jongelingen die voor de eerste maal bij hem kwamen, placht Rabbi Bunam de geschiedenis van Rabbi Eisik, zoon van Rabbi Jekel in Krakau, te vertellen. Hem was na jaren van rampspoed, die zijn godsvertrouwen niet hadden geschokt, in de droom bevoelen, in Praag, onder de brug die naar het koninklijk paleis voert, naar een schat te zoeken. Toen de droom ten derde male terugkeerde, maakte Rabbi Eisik zich op en trok naar Praag. Maar bij de brug stonden dag en nacht wachtposten en hij waagde het niet te graven. Toch kwam hij elke morgen naar de brug en zwierf daar tot de avond rond. Einde-lijk vroeg de hoofdman van de wacht, op zijn gedrag opmerzaam geworden, hem vriendelijk of hij hier iets zocht

is niet heilig"

Christus kwaad wordt gedaan. Beseft bijvoorbeeld de ARP wel, zei hij in 1970, hoezeer zij christenen geschaad heeft door het op zichzelf goede ARP-programma niet uit te voeren? Dat is wat er gebeurt wanneer je je partij de naam 'christelijk' geeft.

Maar De Lange stoorde zich ook aan de antikerkelijkheid van zijn eigen partij, een oude socialistische erfenis die met de oprichting van de PvdA niet was uitgeroeid, net als aan het 'vakbondsmaterialisme' – in een tijd waar het juist over een andere levensstijl zou moeten gaan. In 1977 richtte De Lange zich met andere gelovige PvdA-leden, onder wie de secretaris-generaal van de Hervormde Kerk, Albert van den Heuvel en de 'rooie dominee' Jan Buskes, met deze kritiek tot het partijbestuur. In de partij was – terecht – cynisch gereageerd op het 'ethisch reveil' van Van Agt, stelden ze, maar de PvdA zou met een eigen verhaal moeten komen op basis van de socialistische uitgangspunten. Om aan de partij te tonen dat ze zich als christenen verbonden voelden met de partij, zetten ze voor de verkiezingen op 25 mei 1977 een advertentie in de dagbladen met als kop 'De PvdA is niet heilig' waarin ze (200 kerkleden) verklaarden PvdA te gaan stemmen, want: "... wij kunnen er niet omheen dat we in een wereld leven met onrecht en verdrukking. Daarom kiezen wij de PvdA." In het boekje met dezelfde titel verwijst Buskes naar een soortgelijk initiatief uit 1945, toen zeven hervormde predikanten onder wie Buskes zelf, de brochure *Wat bezielt ze?* uitgaven, waarin ze hun toetreding tot de SDAP uitlegden: "Wij wijzen 'christelijke politiek' af, doch willen wel waarlijk ook op politiek terrein God dienen, maar uitsluitend door te trachten op dat terrein het rechte te doen..."

Binnen de PvdA sloot De Lange zich niet aan bij de christelijke werkgemeenschappen: hij vond een aparte organisatie voor christenen in de politiek niet nodig. Wel was De Lange actief in het Centrum voor Levensbeschouwing en Politiek, later het Trefpunt van Socialisme en Levensbeschouwing, waarin PvdA'ers van

verschillende levensbeschouwingen en religies samenkomen. Als voorzitter probeerde hij in zijn partij aandacht te wekken voor levensbeschouwelijke vragen en belangrijke uitspraken van de kerken. Hij sprak in dit kader bijvoorbeeld over de 'hidden theology' (vaak een bepaalde antropologie) van veel economische theorieën en verwachtte van alle organisaties dat ze ideeën hebben over de overdracht van waarden en normen. Grote moeite had hij dan ook met het 'afschudden van de ideologische veren' door Wim Kok en regelmatig plaatste hij kanttekeningen bij wat hij zag als te verregaande individualisering in het PvdA-denken dat de socialistische 'toewending naar de ander' schaadde.

Linkse kritiek

Als kerk- en PvdA-lid kreeg De Lange vele jaren alleen kritiek van rechts. Dat veranderde in de – revolutionaire – jaren zeventig. De Lange weigerde zonder meer mee te gaan in revolutiedenken, zeker in het Westen. Onze samenleving is veranderbaar, stelde hij, als maar voldoende mensen zich daarvoor inzetten. Vandaar dat De Lange als een ware volksopvoeder door het land trok. Maar hij kreeg het verwijt te weinig oog te hebben voor de machtsfactor in de maatschappij en teveel vertrouwen in de veranderingswil en –mogelijkheden van de heersende groepen. Sindsdien reageerde hij als gestoken op ieder bij wie hij marxistische invloeden veronderstelde. Hard sprak hij zich in dat kader uit tegen de beweging Christenen voor het Socialisme, in het bijzonder tegen de katholieken onder hen, bij wie hij een grote gevoeligheid voor totalitair denken veronderstelde. Ook op zijn activiteiten en publicaties op het terrein van de 'Economie van het Genoeg', die hij veelal samen de econoom en christenradicaal Bob Goudzwaard in de jaren tachtig het licht deed zien, kwam van links de kritiek dat hun analyse niet fundamenteel zou zijn en dat de auteurs te zeer vertrouwden op de inzet van het individu. Veel van deze kritiek ergerde De Lange: hij ervoer die als 'vanuit de zijlijn': als iedereen maar gewoon mee

zou doen, zou er veel te bereiken zijn.

Analfabetisme

We zien een merkwaardige golfbeweging: De Lange werd met zijn voorstellen eerst 'links' en vervolgens 'rechts' genoemd, en zou waarschijnlijk nu als 'links' gelden. Feit is echter dat De Lange buitengewoon stabiel was in zijn opvattingen. De conclusie moet zijn dat zowel links als rechts, inclusief het spraakmakend deel van het CDA, in wezen problemen heeft met het omgaan met vragen die voortkomen uit levensbeschouwelijke bezinning. Soms noemt men dat met een fraai woord 'vrijzinnig' of 'liberaal'. Dit denken kent vaak (zowel links als rechts) een grote gevoeligheid voor het marktdenken, waarschijnlijk omdat men – ten onrechte – het idee heeft dat dit 'neutraal' is.

In de jaren '70 leidde De Lange een werkgroep van de Raad van Kerken die gesprekken aanging met enkele multinationals over hun maatschappelijke verantwoordelijkheid (betrokkenheid bij apartheid, bewapening e.d.). De bedrijven reageerden onwennig. Bij Philips werd zelfs opgemerkt: 'is ethiek niet een uitvloeisel van een godsdienstige overtuiging, en vraag je dan niet aan de ondernemingsleiding godsdienstige beginselen tot uitgangspunt van haar handelen te nemen? Hoe moet ik dat mijn mensen meedelen?' Het is dit morele (en religieuze) analfabetisme dat nog steeds verschillende politieke partijen parten speelt.

=

Greetje Witte-Rang promoveerde op 14 maart 2008 op de studie *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange (1919-2001)*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008.

of op iemand wachtte.
Rabbi Eisik vertelde
daarop welke droom
hem uit het verre land
hierheen had gevoerd.
De hoofdmans lachte:
'En zo ben jij, arme
drommel, met lompen
aan je voeten, dus ter
wille van een droom
hierheen getrokken.
Ja, wie vertrouwt er nu
ook op dromen! Dan
had ik zeker ook op
pad moeten gaan toen
mij eens in de droom
bevolen werd naar Kra-
kau te reizen, en in de
woning van een jood,
Eisik, zoon van Jekel
moest hij heten, onder
de haard naar een schat
te zoeken. Eisik, zoon
van Jekel! Ik zie mijzelf
al daarginds, waar de
ene helft van de joden
Eisik en de andere helft
Jekel heet, alle huizen
opbreken!
En weer lachte hij, Rabbi
Eisik boog, keerde naar
huis terug, groef de
schat op en bouwde het
bedehuis, dat de Rabbi
Eisik-Rabbi Jekels-
zoon-sjoel heet.
'Onthoud dit verhaal',
placht Rabbi Bunam
hieraan toe te voegen,
'en neem in je op wat
het je te vertellen heeft:
dat er iets is wat je ner-
gens ter wereld, ook
niet bij de zaddik, kunt
vinden, en dat er toch
een plaats is waar je het

Als docent godsdienst en levensbeschouwing aan het Hervormd Lyceum West in stadsdeel Slotervaart te Amsterdam, waar de leerlingen veelal islamitisch zijn, heeft Greta Huis dagelijks te maken met spanningen op het snijvlak van politiek en religie. Zij reageert met een pleidooi voor het beeldverbod dat in zowel jodendom, christendom als islam bekend is.

De bel gaat, een tweedeklas mavo leerlingen is onderweg. Één van hen, Yassin, vraagt me bij het binnenkomen: "Juf, bent u voor Geert Wilders of ons?" Oh mijn hemel, wat antwoord ik daar zo een-twee-drie op? Terwijl ik nadenk over de vraag zorg ik dat de klas gaat zitten, jassen en caps uitdoet en de spullen gepakt worden. De orde van de dag komt op de voorgrond wanneer Adil vraagt of ze volgende week een schriftelijke overhoring krijgen over Rosa Parks en Martin Luther King. Ik antwoord bevestigend en de vraag van Yassin vervliegt, of laat ik het expres vervliegen? Misschien omdat ik er geen eenvoudig antwoord op heb.

Het gestolde beeld

De Zwitserse schrijver Max Frisch schreef eind jaren vijftig het toneelstuk Andorra, over een niet bestaand land. Het gaat over een jonge docent die van Andorra naar het buurland, het land van de 'Zwarten' trekt. Dat land is antisemitisch. Hij verwekt er een buitenechtelijk kind. Met zijn zoon gaat hij terug naar zijn vaderland Andorra waar steeds meer antisemitische tendensen zijn. Daar vertelt hij niet dat het zijn biologische zoon is, maar dat hij het kindje heeft geadopteerd, gered uit een pogrom. Vervolgens wordt die geadopteerde zoon door iedereen als jood gezien en bejegend. De ene doet dat met een grote dosis antisemitisme en de andere met een even grote portie filosemitisme. Zo wil de meubelmaker hem niet aannemen omdat joden geen ambachtslieden maar handelaren zijn. De priester maakt aan de geadopteerde zoon zijn voorliefde voor joden kenbaar. Gaandeweg begint de geadopteerde zoon zich te herkennen in het beeld dat anderen hem opleggen, het gestolde beeld van 'de jood'. Die verbeelding leidt uiteindelijk tot de verwoesting van het hele gezin. De priester zegt achteraf: "Je zult je geen beeld maken van God, je Heer, en niet van de mensen, die zijn schepsels zijn. Ook ik ben schuldig geworden toen. Ik wilde hem met liefde tegemoet treden, toen ik met hem gesproken heb. Ook ik heb mij van hem een beeld gemaakt, ook ik heb hem geboeid, ook ik heb hem aan de paal genageld." Frisch laat met zijn toneelstuk zien hoe

destructief beelden zijn, hoe ze het leven verslinden en de dood tot gevolg hebben. En daarmee het belang van het beeldverbod, het tweede gebod of liever: de tweede leefregel door Mozes ontvangen.

Mede dankzij de enorme invloed van media als televisie en internet is de beeldcultuur enorm toegenomen. Het is een feit dat het makkelijker innemen en spreken is in beelden dan inhoudelijk met de nodige nuancering. 'Fast food' in de media heeft het grotendeels gewonnen van de 'slow food', de kranten en tijdschriften die een slijpsteen voor de geest willen zijn. Wilders weet als geen ander in te spelen op de behoefte aan kant en klare maaltijden zonder voedingswaarden. In de vorm van korte, eenvoudige en overzichtelijke beelden, met pasklare analyses zonder nuanceringen geeft hij antwoorden en biedt oplossingen. Zo spreekt hij zich in zijn verkiezingspamflet van 25 augustus 2006 uit voor: "Denaturalisatie en uitzetting recidiverende (Marokkaanse) straatterroristen met dubbele nationaliteit." Dankzij het medium televisie komt het beeld dat Wilders hiermee oproept onmiddellijk voor ogen. Of je het wilt of niet. Bijvoorbeeld nieuwsitems over agressieve hangjongeren van niet Nederlandse afkomst in bijvoorbeeld Kanaleneiland, Utrecht. En natuurlijk wil ik dat die jongeren stoppen met hun destructieve gedrag voor henzelf en hun omgeving. Wilders weet dat ene beeld in stand te houden, te versterken en uit te breiden zodat de indruk ontstaat dat het een representatief beeld geeft van de gehele groep. Met alle destructieve gevolgen van dien. 'Het probleem' kun je daarmee lokaliseren, als zodanig bejegenen en zogenaamd als een gezwel uitsnijden en weggooien.

Naast de ronduit discriminerende beeldvorming die voortdurend door Wilders wordt opgeroepen is er ook van het tegenovergestelde sprake: 'filo-allochtonisme'. Eind januari ging de Franse president Sarkozy op bezoek in één van de Parijse voorsteden. Hij vertelde de jongeren daar dat hij opleidingen voor ze ging regelen. En hij voegde er aan toe: "Het enige dat we vragen is de opleiding te volgen en vroeg op te staan." Dat is 'filo-allochtonisme'

vinden kunt.'
Ook dit is een oeroude geschiedenis, uit de volksverhalen van verschillende landen bekend, maar uit chassidische mond waarlijk nieuw verteld. Zij is niet alleen uiterlijk in de joodse wereld overgeplant, zij is door de chassidische melodie die waarin zij verteld wordt, omgesmolten, en ook dit is nog niet eens het wezenlijke: het wezenlijke is, dat zij als het ware doorzichtig is geworden, een chassidische waarheid straalt door haar naar buiten. Er is geen 'moraal' aan vastgeknoot. Veeleer heeft de wijze die haar opnieuw heeft verteld, eindelijk haar ware zin ontdekt en geopenbaard. Er is iets dat men op één enkele plaats ter wereld kan vinden. Het is een grote schat, men kan hem de vervulling van het bestaan noemen. En de plaats waar deze schat te vinden is, is de plaats waar men staat. De meesten van ons komen slechts op sporadische ogenblikken tot volkomen bewustzijn van het feit dat wij de vervulling van ons bestaan niet hebben kunnen smaken, dat ons leven aan een waarlijk vervuld

Geert Wilders of ons?

43
Janie 2008

pur sang. Vraagt hij van zijn eigen kinderen enkel vroeg op te staan en een opleiding te volgen? Het is toch vanzelfsprekend dat je vroeg opstaat om naar je dagelijkse verplichtingen als school of werk te gaan? Is dat al een prestatie? En een opleiding te volgen, alsof aanwezigheid al een geweldige prestatie is. Sarkozy wekt de indruk de jongeren te willen helpen, maar hij legt de lat wel verdomd laag waarmee hij, zonder het zelf te willen, de boodschap afgeeft aan de jongeren en de samenleving dat het hoogste wat van hen te verwachten is: op tijd komen en aanwezig zijn. Zo is de cirkel compleet en wordt het gestolde allochtonenbeeld andermaal gevoed.

Allochtonenmal

Tijdens mijn eerste jaar op het HLW vroeg Younes, een uitmuntende drie mavo-leerling bij mijn eerste schriftelijke overhoring of ik ook lette op spelfouten. Toen ik bevestigend antwoordde reageerde hij als volgt: "Maar juf, wij zijn allochtonen." Waarom goot hij zichzelf in de mal van 'allochtonen'? Bij het maken van de werkstukken en de spreekbeurten liet Younes juist zien hoe hij zich los kon maken van zijn eigen kader en in een andere godsdienst kon duiken, het vooedoogeloof. En bovendien bracht hij grote scheuren aan in het stereotype beeld van poppetjes en spelden dat mensen over het algemeen van het vooedoogeloof hebben. Waarom dan toch zichzelf vastspijkeren? Denkt hij, omdat hij allochtoon is, dat hij dus minder goed is? En ik hem daarom ook tegemoet kom, dus mats? Docenten die 'filo-allochtonisme' in de praktijk brengen? Ikzelf ook? Of leerlingen die denken dat we dat doen? Die vragen spelen door mijn hoofd nadat diezelfde Younes, nu in vier havo, me tijdens mijn kantinedienst aanspreekt en zegt dat hij een 7,5 staat voor godsdienst&levensbeschouwing, maar als hij mij had gehad dat wel hoger was geweest.

Ik schrik hier behoorlijk van. En zeg dat als dat zo was hij de cijfers die ik hem in drie mavo heb gegeven dus onterecht waren en hem cadeau heb gegeven. Hij schudt ontkennend het hoofd. Maar waarom, zo vraag ik hem, is hij van mening dat als hij nu

les van mij had gehad zijn cijfergemiddelde hoger zou zijn geweest? Hij antwoordt dat hij bij mij veel meer aftrek zou hebben gekregen voor zijn grammaticale fouten. Nu is zijn taalgebruik veel strenger beoordeeld dan toen hij nog bij mij zat. Terecht, zo antwoord ik hem, vier havo is een ander niveau dan drie mavo. En vraag hem wat nodig is om zijn Nederlands te verbeteren. En om dat dan te gaan doen.

In de schriftelijke overhoring over Rosa Parks en Martin Luther King worden feiten- en inzichtvragen gesteld. En ook de volgende vragen: "Welke voorbeelden ken je van ongelijke behandeling van mensen in onze tijd?" En "Met wat voor actie zou je hier aandacht voor kunnen vragen en het misschien wel kunnen stoppen?" Met vijf tweede klassen van alle niveaus krijg ik een rijk scala aan antwoorden. De situatie van vrouwen onder de Taliban-overheersing in Afghanistan wordt veelvuldig genoemd. Net als Geert Wilders en zijn film. De acties die worden geopperd gaan van negeren, demonstreren, een gesprek met hem zodat hij stopt met zijn uitspraken tot het maken van een film over de godsdienst van Geert Wilders. Veelvuldig krijg ik ook het antwoord: "allochtonen en autochtonen". Twee beelden zonder inhoud, zonder toelichting. Zonder het noemen van voorbeelden. Alsof er per definitie ongelijke behandeling plaatsvindt en het benoemen van die twee groepen al voldoende duidelijk maakt.

Nu kan ik met voorbeelden uit de praktijk proberen tegenwicht te geven aan het negatieve beeld van 'de allochtoon' en 'de moslim'. Maar is een ander beeld de oplossing? Naar aanleiding van het 'allochtoon-autochtoon' antwoord vraag ik een klas om uitleg. Imane, bescheiden en verlegen, zelden aan het woord in de klas, vertelt dat ze juist moeite heeft met dat "geallochtoon". Ze legt uit hoe ze in Nederland 'de allochtoon' is maar op vakantie in Marokko ook. In de auto op weg van het ene land naar het andere, willekeurig welke van de twee, voelt ze zich thuis, happy en zichzelf want dan is ze geen allochtoon. Ook een 'tegenbeeld' leidt tot gevangenschap.

Beeldverbod

Dus Yassin, in antwoord op je vraag, ik ben niet voor Wilders die voortdurend het beeldverbod met voeten treedt. En ik ben ook niet voor 'ons' dat ook een gestold beeld is. Het beeldverbod is ontzettend belangrijk. Beelden verstikken, ontnemen het leven en bezetten de ruimte. Terwijl die ruimte leeg moet zijn, zodat je de ruimte hebt om te ademen, te kunnen zijn zoals je bent en wilt worden.

In een gesprek in het tv-programma 'Buitenhof' van een aantal maanden geleden zijn Laetitia Griffith, Tweede Kamerlid voor de VVD, en stadsdeelvoorzitter Ahmed Marcouch te gast. Één van de onderwerpen is de ondervertegenwoordiging van agenten van niet-Nederlandse afkomst. Marcouch, zelf oud-agent, is voorstander van een politie-uniform met hoofddoek, Griffith is tegen. Zij brengt het argument in dat de geüniformeerde vrouwelijke agenten in Turkije en Marokko geen hoofddoek dragen. Marcouch vraagt hierop aan Griffith waarom ze Turkije en Marokko in het debat brengt. Hij vertelt haar dat hij een Nederlander is, geen Turk en geen Marokkaan, maar een Nederlander. Het beeld van de allochtoon past niet in zijn vocabulaire. Marcouch gooit het weg. Hij is Nederlander. En dankzij prinses Máxima weten we inmiddels dat dé Nederlandse identiteit niet bestaat. Wat een ruimte, wat een zegen!

=

De namen van de leerlingen zijn om privacyredenen gefingeerd.

Het idee om de beeldkritiek van Frisch te vergelijken met de gestolde beeldvorming van allochtonen is ontstaan na het lezen van: Theo Witvliet, *Het geheim van het westers christendom*, Zoetermeer, Uitgeverij Meinema, 2003. bladzijde 35: "Andorra kan, mutatis mutandis, elk land zijn. Ook Nederland."

bestaan geen deel heeft, en als het ware langs het werkelijke bestaan heen geleefd wordt. Nochtans voelen wij dit tekort voortdurend, in enigerlei mate doen wij moeite ergens dat te vinden wat ons ontbreekt. Ergens, op enigerlei gebied van de wereld of van de geest, alleen niet daar waar wij staan, niet daar waar wij geplaatst zijn; juist daar en nergens anders evenwel is de schat te vinden. In de wereld om mij heen, die ik mijn eigen wereld weet, in de situatie die mij door het lot is gegeven, in dat wat dag in dag uit om mij heen is, wat mij van dag tot dag opeist, daarin ligt mijn wezenlijke taak en de vervulling van mijn bestaan die voor mij openligt. De overlevering verhaalt van een Talmudische leermeester voor wie de banen van de hemel verlicht zouden zijn als de straten van zijn geboortestad Nehardea. De chassidische leer keert deze zegswijze om: belangrijker is het wanneer voor iemand de straten zijner geboortestad evenzeer verlicht zijn als de banen van de hemel. Want daar waar wij staan,

george & ella schalken

HIJ: van huis uit uit
rooms- katholiek

ZIJ: van huis uit
Nederlands hervormd

HUWELIJK: 22·7·1964
in een rooms-katholieke kerk
te Leidschendam.

moeten wij het verbor-
gen goddelijke leven
doen oplichten. En al
hadden wij macht tot
aan de uithoeken van
de aarde, wij zouden
niet toekomen aan dát
vervulde bestaan wat
ons de stille toegewijde
overgave aan de levende
omgeving schenken
kan. En al kenden wij
de geheimen van de
hogere werelden, dan
zouden wij niet een zo-
danig werkelijk aandeel
aan het ware bestaan
hebben als wanneer wij
in de tredmolen van
alledag een door ons
te vervullen taak met
heilige intentie verrich-
ten. Onder de haard van
onze woonstede ligt
onze schat begraven.
De Baalsjem leert dat
geen enkele ontmoe-
ting met mensen en
dingen in de loop van
ons leven een geheime
bedoeling mist. De
mensen met wie wij
samenleven of die wij
telkens tegenkomen,
de dieren die ons in
ons bedrijf helpen, de
grond die wij bebou-
wen, de grondstoffen
die wij bewerken, de
werktuigen waarvan
wij ons bedienen, in dat
alles ligt een geheime
zielensubstantie, die
op ons is aangewezen
om tot haar zuivere
vorm, tot haar volein-

ding te geraken. Schenken wij geen aandacht aan deze, op onze weg geleide zielen substantie, richten wij ons slechts op het doel van het ogenblik, zonder een waarlijke band te leggen met de wezens en de dingen aan wier leven wij behoren deel te nemen, zoals zij aan het onze, dan missen wij het ware, vervulde bestaan, door eigen verzuim. De kern van deze leer draagt volgens mijn overtuiging een waarheid in zich. De hoogste cultuur van de ziel blijft in de grond dor en onvruchtbaar wanneer niet dag na dag aan deze kleine ontmoetingen, waaraan wij schenken wat hun toekomt, de levenswateren ontspringen en deze de ziel binnenvloeden, evenals de geweldigste macht in diepste wezen onmacht is indien zij niet in het geheim verbonden is met deze tegelijk deemoedige en hulpvaardige aanrakingen met vreemd en toch nabij Leven.

Vele godsdiensten ontzeggen aan ons verblijf op aarde het karakter van het ware leven. Of zij leren dat alles wat ons hier verschijnt slechts schijn is, waar wij doorheen moe-

George Schalken is van "goed katholieke" huize, zoals hij het zelf noemt. Dat betekent dat hij in zijn jeugd misdienaar was en zoals alle rooms-katholieke kinderen de eerste en tweede communie deed en het heilig vormsel. Ook toen hij Ella Schalken – toen nog Boogert geheten – ontmoette, ging hij zondags naar de mis. Nu, ruim veertig jaar later, zijn zowel kerk als geloof bij hem op de achtergrond geraakt. "Zou dat misschien door mij komen?", vraagt Ella Schalken zich af. "Misschien was het anders gegaan als hij met een rooms-katholieke vrouw was getrouwd." Toen Ella Boogert haar toekomstige man ontmoette, had ze het geloof al grotendeels vaarwel gezegd. Het was langzaam verwaterd, zonder dat ze er ooit een hekel aan heeft gekregen. Het rooms-katholieke geloof van George vond ze wel interessant. Ze wist er weinig van en om het beter te leren kennen kreeg ze een cursus van een priester. Maar zelf is Ella Schalken niet katholiek geworden: "met de paus en Maria kon ik niets. En als we nu heel af en toe naar de kerk gaan, mis ik toch de preek. Alle rituelen in de katholieke kerk spreken me wel aan, maar ik wil toch ook wel graag echt iets te horen krijgen. Ik kom dan thuis met een beetje een onbevredigd gevoel."

Het huwelijk vond plaats in een rooms-katholieke dienst – het was geen probleem dat Ella Schalken niet katholiek werd. Wel moest ze voor een rooms-katholieke getuige zorgen, maar dat lukte gelukkig omdat haar broer met een katholieke vrouw was getrouwd: zij kon getuige zijn. De familie was er dus al aan gewend dat er buiten de hervormde kring werd getrouwd en maakte er geen probleem van. Dat gold ook voor de familie van George Schalken. Ze vonden het wel jammer, maar vonden het ze zich er niet moesten bemoeien met de partnerkeuze van hun kinderen. Daar kwam bij dat ze allebei al jaren op zichzelf woonden toen ze elkaar ontmoetten. "Jij was al 32 en ik bijna, toen we trouwden", zegt Ella Schalken, "Ik denk dat dat ook een belangrijke reden was dat de familie er geen punt van maakte." "Het was natuurlijk wel een heel andere tijd", bedenkt ze, "ik werd ook ontslagen als kleuterleidster toen we trouwden. Daar dacht je niet over na, dat gebeurde gewoon. Overigens ben ik later wel weer snel aan de slag gegaan als invaller in het onderwijs. Dat kon dan weer wel."

George en Ella Schalken spraken af dat de kinderen katholiek gedoopt zouden worden en naar een rooms-katholieke school zouden gaan. Eén van de jongens is ook misdienaar geweest. "Meer kon ik ook niet doen", zegt Ella Schalken, "ik kon ze geen rooms-katholieke opvoeding geven." Ze vindt het wel jammer dat de jongere generatie niet meer veel weet van het geloof en de bijbelverhalen vaak niet meer kent. "Maar als je er zelf niet meer zo mee bezig bent, gaat dat vanzelf. Overigens is één van onze zonen wel heel bewust met religie bezig. Hij heeft zich uit de rooms-katholieke kerk laten uitschrijven en is nu boeddhist geworden. We waren bij de plechtigheid. Dat was heel bijzonder en ik moet zeggen dat het me ook wel deed denken aan de oude gebruiken en rituelen van de katholieke kerk."

Vroeger was het voor Ella en vooral voor George Schalken heel gewoon om zich in hun politieke keuze laten leiden door hun confessionele achtergrond. George Schalken: "je koos vanzelfsprekend voor het CDA, dat was vertrouwd. Maar ook dat is minder geworden en nu stemmen we vaak op andere partijen." De discussie in de Nederlandse politiek over de islam mist vooral op Ella Schalken haar uitwerking niet. "Ik vind het toch wel wat zorgelijk dat er in Nederland zoveel moslims zijn bijgekomen. Ik vrees dat ons land daardoor verandert en dat vind ik jammer." George Schalken deelt die zorg niet, nadat hij met pensioen ging als verkoper en adviseur in een interieurzaak, was hij nog tien jaar vrijwilliger in asielzoekercentrum Luttelgeest. Daardoor kwam hij al veel in aanraking met moslims en is het vreemde er af: "Zolang ze maar niet fanatiek worden, vind ik het prima."

verder

Boeken die een rol speelden bij het maken van deze Helling:

Sharog Heshmat Manesh, *Mijn wereld in Amsterdam*, Boekenbent 2008.

Resultaat van het project over identiteit van Amsterdamse jongeren dat de politicoloog Heshmat Manesh op twee scholen uitvoerde. Leerlingen tussen 15 en 20 legden vast hoe zij zichzelf zien. Hun religieuze identiteit speelt bij velen een belangrijke rol. Fotoboek.

Martin Buber, *De weg van de mens*, Felix Uitgeverij, Cothen 2008.

Deze in 1947 gehouden lezing is in zijn geheel afgedrukt in deze Helling. De Duitse joodse denker Buber vertaalde samen met Franz Rosenzweig de joodse bijbel, de tenach, publiceerde legenden uit de chassidische traditie en zette zich in voor vrede tussen Joden en Arabieren. Hij schreef deze lezing vlak na de shoah die een einde maakte aan het joodse leven in Europa.

De onlangs verschenen 8^e druk is verkrijgbaar in de boekhandel en via www.juwelenschip.nl

Greetje Witte-Rang, *Geen recht de moed te verliezen. Leven en werken van dr. H.M. de Lange (1919-2001)*, Boekencentrum, Zoetermeer 2008.

Zie het artikel van Witte-Rang in deze Helling: p. 40.

Ernestine van der Wall en Leo Wessels (red.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Vantilt, Nijmegen 2007.

Zie het artikel van Ernestine van der Wall in deze Helling: p. 14.

John Gray, *Zwarte mis. Apocalyptische religie en moderne utopieën*, Ambo, Baarn 2007.

De Britse filosoof Gray stelt dat denkbeelden over een eindtijd uit jodendom en christendom de hedendaagse Westerse politiek nog altijd in grote mate bepalen en analyseert op dit punt de politiek van ondermeer Blair en Bush. Kritiek op het utopische vooruitgangdenken.

Michael Burleigh, *Aardse machten. Religie en politiek in Europa. Van de Franse Revolutie tot de Eerste Wereldoorlog*, De Bezige Bij, Amsterdam 2006.

De Engelse historicus schrijft een cultuurschiedenis over de relatie tussen religie en politiek in Europa, waarbij hij religie beschouwt als een vormgevende kracht in de Europese geschiedenis.

Abdelwahab Meddeb, *De ziekte van de Islam*, Ten Have/Pelckmans, Baarn/Kapellen 2006.

Deze Franse klassieker probeert een antwoord te vinden op de vraag waarom de islam geen aansluiting meer vindt met het Westen. Het stelt dat het fundamentalisme de ziekte van de islam is, zoals onverdraagzaamheid de ziekte was van het katholicisme en het nazisme die van Duitsland. De schrijver en dichter Abdelwahab Meddeb zoekt uit hoe het komt dat populistische conservatieve groeperingen als Al Qaida kunnen gedijen en wat er is geworden van de vooruitstrevende islam van vroeger met haar prachtige kunstwerken, fraaie steden, algebra en onuitputtelijke verhalenstroom.

Geloven in het publieke domein, Rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR), Amsterdam 2006. Overzicht en samenvatting van de Nederlandse discussie over de relatie tussen godsdienst en overheid, en over geloof en politiek.

Marcel Gauchet, *Religie in de democratie. Het traject van de laïcité*, SUN, Amsterdam 2006.

De Franse filosoof Gauchet begrijpt het Franse begrip laïcité als de scheiding van religie en politiek – ruimer dus dan alleen de scheiding van kerk en staat en beschrijft hoe deze zich in Frankrijk ontwikkeld heeft en trekt dit door naar de huidige politieke situatie en de nieuwe rol voor religie daarin.

Theo Salemink, *Een andere Lucebert. Kunstenaar op het snijvlak van avant-garde en katholicisme*, Valkhof pers, Nijmegen, verschijnt april 2008.

In 1947 liet de bekende Nederlandse avant-gardedichter/schilder Lucebert zich dopen. Later werd hij beroemd als dadaïst, als 'keizer van de vijftigers', Een seculiere en verlichte kunstenaar met een mystieke toon. Dit boek van de katholieke theoloog en historicus Salemink zoekt een antwoord op de vraag: waarom liet hij zich dopen en speelde deze stap nog een rol in zijn latere werk als dichter en schilder? Het schildert een worsteling in een door Dada, Nietzsche en Auschwitz getekend mentaal landschap gedurende een halve eeuw.

ten dingen, of dat het slechts een voorportaal is van het ware leven, een voorportaal waar wij doorheen moeten gaan zonder daaraan bijzondere aandacht te schenken. Anders is het bij het jodendom. Wat een mens nu en hier in heiligheid verricht, is niet van mindere waarde, niet minder waar, wegens de weliswaar slechts aardse, maar daarom niet minder wezenlijke verbinding met het goddelijk Zijn, dan het leven in de toekomstende wereld. Deze leer heeft in het chassidisme haar pregnantste uitdrukking gevonden.

Rabbi Henoch van Alexander sprak: 'Ook de volkeren van de aarde geloven dat er twee werelden zijn; "in de andere wereld", zeggen zij. Het verschil is dit: zij denken dat die twee van elkaar losgemaakt en afgesneden zijn, Israël echter getuigt dat beide werelden één zijn en één moeten worden.' In hun diepste wezen vormen beide werelden één enkele. Zij zijn slechts als het ware uit elkaar geschoven. Maar zij moeten weer de eenheid worden die zij in hun diepste wezen vormen. En daartoe is

lezen

Ami Gest

18 jaar
Boeddhist
Actief binnen de SP

"Het boeddhisme is meer een levenshouding dan een geloof. Voor mij betekent het goedaardig, liefdevol en vooral bewust zijn. Ik probeer te begrijpen hoe negatieve dingen in elkaar zitten; bij mezelf en ook bij anderen. Dat maakt me gelukkiger. Het boeddhisme heeft me het inzicht gegeven dat het leven een gave is, dat het geen zware tocht hoeft te zijn en dat wat je doet in principe goed en genoeg is.

Ik ben zelf tot het boeddhisme gekomen na veel over verschillende religies gelezen te hebben.

Binnen de SP doe ik van alles: ik flyer, deel krantjes uit, organiseer mee aan acties, hier in Landsmeer zijn we een afdeling aan het opzetten. De SP is de enige actiep partij en de enige echte socialistische partij. Ze komen op voor de gewone mensen. Ik voel me er thuis. SP-ers zijn merendeels positieve, leuke mensen.

Boeddhisme en de SP hebben voor mij veel met elkaar te maken. Liefdevol en zorgzaam zijn; dat is de overeenkomst. Bij het boeddhisme ligt het accent meer op het innerlijk, en bij de SP op de uiterlijke omstandigheden waarin mensen leven. Bij allebei staat voor mij centraal, het vechten voor een betere wereld."

Ami neemt elke dag een duik in het water rond zijn woonboot. Dat maakt hem fris en krachtig voor de dag die komen gaat.

Tariq Ramadan, Westerse moslims en Toekomst van de Islam, Bulaaq, Amsterdam 2004.

De Zwitserse filosoof en islamoloog Ramadan presenteert in dit boek een nieuwe interpretatie van islamitische bronnen, geschikt voor een westerse samenleving. Vervolgens laat hij zien hoe deze nieuw doordachte geloofsprincipes in de praktijk kunnen worden toegepast. Zijn inzet: volledige en volwaardige deelname van moslims aan het sociale en politieke leven in het Westen.

Zie het artikel van zijn hand in deze Helling: p. 26.

Theo Witvliet, Het geheim van het lege midden. Over de identiteit van het westers christendom, Meinema, Zoetermeer 2003.

Onzekerheid over onze identiteit in een onoverzichtelijke samenleving staat centraal in het toegankelijke boek van deze protestantse theoloog. Er is sprake van grensvervaging, dat leidt tot verwarring en angst. Witvliet waarschuwt tegen versimpeling van de werkelijkheid, zoals gebeurt in allerlei vormen van religieus en politiek fundamentalisme, waarin de ander wordt gebruikt om de eigen identiteit te versterken. Wat hem betreft is identiteit, en zeker ook religieuze identiteit, nooit een vaststaand gegeven, maar iets dat altijd onaf en onvoltooid is.

Zie het artikel op p. 42

Ab Harrewijn, Bijbel, Koran, Grondwet. Gesprekken over godsdienst en politiek, Boom, Amsterdam 2002.

Dit is een van de eerste en weinige pogingen vanuit GroenLinks na 2001 om na te denken over de nieuwe verhouding tussen religie en politiek. Aan de hand van 10 gesprekken probeert de in 2002 overleden predikant en politicus Harrewijn een aanzet voor een politieke agenda te formuleren die de rolverdeling tussen overheid en religie in de moderne samenleving moet verduidelijken.

Nasr Hamid Aboe Zaid, Vernieuwing in het islamitisch denken, Bulaaq, Amsterdam 1996.

De Egyptische denker pleit in dit boek voor een contextuele uitleg van de Koran. Hij ontvluchtte Egypte toen hij vanwege zijn denkbeelden werd gedwongen van zijn vrouw te scheiden, omdat hij geen moslim meer zou zijn. Hij is nu hoogleraar in Leiden. In dit boek zet hij zijn visie op een moderne islam uiteen.

Karl Marx, 'Zur Judenfrage', in: Karl Marx, Friedrich Engels, Werke, Band I, Dietz, Berlin 1977, 347-377.

De klassieke tekst waarin Marx zijn visie geeft op de verhouding tussen religie en staat aan de hand van het vraagstuk van de integratie of uitsluiting van de Joodse minderheid in Europa.

Recent verschenen politiek- wetenschappelijke tijdschriften over religie

Liberaal Reveil, uitgave van de Prof. mr. B.M. Teldersstichting, jrg. 48, 4 (december 2007). Thema 'Religie en politiek'.

Socialisme en Democratie, maandblad van de Wiarda Beckman stichting, wetenschappelijk bureau van de PvdA, nr. 7/8, 2006, jrg. 63. Thema Geloof & Politiek.

Socialisme en Democratie, nummer 10, 2007, jrg. 64. Thema 'Cultuur, migratie en religie'.

Civis Mundi, tijdschrift voor politieke filosofie en cultuur. Thema 'Vrijzinnigheid als modern religieus en politiek alternatief' jrg. 46, oktober 2007, nr. 4.

Christendemocratische Verkenningen, uitgave van het wetenschappelijk instituut voor het CDA, jrg. 27, zomer 2006. Thema: 'Zonder geloof geen democratie'.

de mens geschapen, om beide werelden te verenigen. Hij werkt mee aan deze eenheid door een heilig leven met de wereld waarin hij geplaatst is, op de plaats waar hij staat.

Men sprak Rabbi Pinchas van Korez eens over de grote nood van de bevochten. In smart verzonken hoorde hij toe. Toen hief hij het hoofd op. 'Laat ons', riep hij uit, 'God in de wereld betrekken, en alles zal gestild worden.'

Maar kan men dat dan, God in de wereld betrekken? Is dat niet

een aanmatigende en vermetele voorstelling?

Hoe waagt de aarde worm daaraan te raken wat uitsluitend in Gods

genade rust: hoeveel

Hij van Zichzelf Zijn

schepping gunt! We-

derom staat de joodse

leer hier tegenover die

van andere godsdien-

sten en wederom komt

dit in de chassidische

leer het scherpst tot

uitdrukking.

Juist dit, zo geloven wij,

is de genade Gods, dat

Hij Zich door de mens

wil laten winnen, dat

Hij hem Zichzelf als

het ware in handen

geeft. God wil tot Zijn

wereld komen, maar

Hij wil tot haar komen

door de mens. Dit is

het mysterie van ons bestaan, de bovenmenselijke kans van het mensengeslacht. Rabbi Mendel van Kozk veraste eens enkele geleerde mannen die bij hem te gast waren met de vraag: ‘Waar woont God?’ Zij lachten om hem. ‘Wat praat je! De wereld is toch vervuld van Zijn heerlijkheid!’ Hij echter beantwoordde zijn eigen vraag: ‘God woont daar, waar men Hem toelaat.’

Dit is het waarop het uiteindelijk aankomt: God toelaten. Men kan Hem echter slechts daar toelaten waar men staat, waar men werkelijk staat, daar waar men leeft, waar men zijn ware leven leeft. Onderhouden wij een heilige omgang met de ons toevertrouwde kleine wereld, helpen wij in dit deel van de schepping waarin wij leven de heilige zielsubstantie tot voleinding te komen, dan vestigen wij op onze plaats een vaste woonstede Gods, dan laten wij God toe.